

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХМЕЛЬНИЦЬКА ГУМАНІТАРНО-ПЕДАГОГІЧНА АКАДЕМІЯ
ФАКУЛЬТЕТ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ ТА ФІЛОЛОГІЇ
Форма навчання: заочна

Кафедра: української мови та літератури

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на здобуття другого (магістерського)
рівня вищої освіти

на тему:

СИСТЕМА РОБОТИ З ЛІТЕРАТУРНОГО КРАЄЗНАВСТВА У СТАРШИХ КЛАСАХ ЗАКЛАДІВ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

—

Виконала: студентка 6 курсу
спеціальності 014 Середня освіта
Іванна ЯЩУК

Керівник: **к.іст.н., доцент
Олеся БАРТАШУК**

Рецензент: **к.філол.н., доцент
Світлана МАХОВСЬКА**

Хмельницький – 2022 рік

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. РОЛЬ І МІСЦЕ ШКІЛЬНОГО КРАЄЗНАВСТВА У СИСТЕМІ СУЧАСНОЇ ОСВІТНЬОЇ ПАРАДИГМИ	
1.1 Стан досліджуваної проблеми в науково-педагогічній літературі ...	7
1.2 Літературне краєзнавство як складова краєзнавства та літературної освіти.....	20
1.3 Аналіз сучасного стану розвитку теорії літературного краєзнавства у ЗЗСО	31
РОЗДІЛ 2. СКЛАДОВІ СИСТЕМИ ЛІТЕРАТУРНОГО КРАЄЗНАВСТВА В ЗЗСО	36
2.1 Завдання та складові вивчення літератури рідного краю в старших класах ЗЗСО.....	36
2.2 Види індивідуальної та групової позакласної роботи з літературного краєзнавства Хмельниччини	44
2.3 Масові форми позакласної роботи із літературного краєзнавства Хмельниччини.....	53
2.4 Орієнтовна система роботи з літературного краєзнавства Хмельниччини у 10-11 класах.....	62
ВИСНОВКИ	81
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	84
ДОДАТКИ	93

ВСТУП

Актуальність дослідження. Українська література на сучасному етапі розбудови нашої держави усвідомлюється як чинник національного відродження. Тому необхідно враховувати визначальну роль особистості в суспільному житті країни, яка творить і зберігає історію, відроджує національну культуру, духовність, літературу, мову. Отож важливим складником національно-мовної особистості виступає ціннісний, світоглядний, культурологічний, пізнавальний, поведінковий та інші компоненти, мовна, інтелектуальна здібність, мовне чуття.

Літературне краєзнавство визначають важливим структурним елементом шкільної літературної освіти, оскільки воно має достатній виховний та пізнавальний потенціал на основі творчого доробку письменників окремих регіонів України.

У сучасних ЗЗСО накопичено значну кількість видів освітньої роботи з літератури, зокрема й літератури рідного краю, що є частиною єдиного навчально-виховного процесу. А позакласна робота з літературного краєзнавства на сьогодні розглядається як система різноманітних за змістом, призначенням та методикою проведення освітньо-виховних заходів, що значно збільшують та збагачують зміст чинних навчальних програм, дають прості для творчості та дослідження.

Водночас краєзнавство навчає любити не лишень свої рідні місця, але і знати про них більше, привчає цікавитися історією, мистецтвом, літературою, сприяє підвищенню загальнокультурного рівня особи.

У цій складній системі літературне краєзнавство посідає чільне місце. За сучасних умов літературне краєзнавство є важливою державною справою, коли йому належать відповідальні функції в освітньому процесі – відродження духовності, формування національної самосвідомості, національно-патріотичних цінностей у школярів, виховання літературознавчої

компетентності, любові до читання тощо. Літературне краєзнавство – це важливий чинник патріотичного, морально-етичного виховання, дійовий засіб поглиблення знань з літератури і розвитку пізнавальних інтересів молодших школярів. Воно сприяє вихованню національної самосвідомості, зацікавленню учнів історією, культурою рідного краю, його фольклорними традиціями, формує духовний світ особистості, виховує загальнолюдські й національні цінності школярів.

Відповідно оновлюються методи організації навчальної роботи, а також удосконалюються форми вивчення літератури рідного краю в загальноосвітніх навчальних закладах. Чим глибші й змістовніші будуть знання учнів про рідний край, Батьківщину, видатних людей, тим більше буде можливості для формування загальнолюдських та національно-патріотичних почуттів школярів. Саме уроки літературного краєзнавства дають можливість ознайомити учнів із цікавими прозовими текстами про рідний край, донести до дітей поетичні рядки, сповнені красою подільського краю, звернутися до народної та духовної спадщини Поділля.

Вивчати твори письменників-земляків корисно й цікаво, оскільки вони приваблюють читачів і різноманітністю тематики, і стилем, і художніми засобами, і широким жанровим діапазоном.

Стан дослідження проблеми. Біля витоків вивчення педагогічних засад літературного краєзнавства стояли видатні українські науковці та культурно-освітні діячі: загальні питання уведення краєзнавчих творів на уроках літератури аналізувалися О.Куцевол [27], Є.Пасічником [46;47], Т.Яценко [81;82] та ін.; можливості літературного краєзнавства у навчальному процесі ЗЗСО визначали М.Горда [5; 6], Г.Райбедюк [56], Я.Поліщук [50], В.Шуляр [79;80] та ін.

Г.Токмань дослідила екзистенціально-діалогічні шляхи проведення уроків позакласного читання, зокрема, і на основі літератури рідного краю [81;82] ; А.Лисенко експериментально перевірила власну методику застосування літературного краєзнавства при підвищенні кваліфікації

вчителів-словесників [30]. І. Волинець обґрунтував психолого-педагогічні засади краєзнавчої діяльності у процесі вивчення зарубіжної літератури як уроках, так і в процесі різних форм і видів позакласної роботи [9-12].

Окремі питання літературного краєзнавства лягли в основу наукових пошуків низки вітчизняних фахівців: Л. Грищенко, М. Криловця, П. Михеди, О. Морозова, С. Реп'ях, М. Сайко, Г. Самойленко, С. Самойленко, П. Тронька, І. Філоненка, Ю. Філоненка та ін.

Однак безпосередньо система краєзнавчої літературної роботи в умовах позакласної роботи із старшокласниками ЗЗСО не була предметом аналізу, що значно актуалізує обрану нами тему дослідження: «Система роботи з літературного краєзнавства у старших класах ЗЗСО».

Об'єкт дослідження – процес вивчення української літератури в 10 та 11 класах закладів загальної середньої освіти.

Предмет дослідження – система позакласної роботи із літературного краєзнавства в процесі вивчення української літератури у старших класах ЗЗСО.

Мета дослідження – проаналізувати систему сучасних підходів до організації і форм проведення літературного краєзнавства.

Завдання дослідження:

1. Дослідити стан проблеми в науково-педагогічній літературі.
2. Проаналізувати літературне краєзнавство як складову краєзнавства та літературної освіти.
3. З'ясувати сучасний стан розвитку теорії літературного краєзнавства у ЗЗСО.
4. Проаналізувати систему індивідуальних, групових та масових форм позакласної роботи з літературного краєзнавства у старших класах ЗЗСО.
5. Охарактеризувати інноваційні підходи до вивчення літературного краєзнавства у старших класах ЗЗСО.

Методи дослідження:

- *теоретичні*: вивчення наукової літератури, аналіз, синтез, узагальнення для уточнення теоретичних основ вивчення краєзнавства і, зокрема, літературного краєзнавства у ЗЗСО;

- *емпіричні*: спостереження, бесіда, вивчення педагогічного досвіду з метою з'ясування сучасного стану організації та форм проведення занять із літературного краєзнавства.

Методологічною основою дослідження є праці провідних методистів: І.Волинець, Н.Волошиної, О.Куцевол, А.Лисенко, Є.Пасічника, С.Пультер, В.Романько, Г.Самойленко, Б.Степанишина, Г.Токмань, В. Шуляра та ін., які літературне краєзнавство досліджували у системі загальної літературної освіти.

Теоретичне значення дослідження полягає у визначенні та теоретичному обґрунтуванні поняття «система роботи з літературного краєзнавства».

Практичне значення роботи полягає в тому, що його результати можуть бути використані у практичній роботі під час організації краєзнавчої роботи з літературознавства у ЗВО при підготовці учителів української мови та літератури, а також в умовах шкільного вивчення літературного краєзнавства у ЗЗСО.

Апробація результатів дослідження. Результати дипломної роботи були висвітлені в публікації «Сучасні підходи до класифікації видів краєзнавчої роботи з української літератури» за результатами Всеукраїнської інтернет-конференції студентів, аспірантів і молодих вчених (23 лютого 2022 року) «Українська література у просторі культури і цивілізації».

Структура роботи: робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел, що нараховує 82 позиції, розміщені на 9 сторінках, та 15 додатків. Ілюстративний матеріал подано в одній таблиці. Основний зміст роботи викладено на 83 сторінках. Загальний обсяг роботи – 123 сторінки.

РОЗДІЛ 1.

РОЛЬ І МІСЦЕ ПОЗАКЛАСНОГО ЛІТЕРАТУРНОГО КРАЄЗНАВСТВА У СИСТЕМІ СУЧАСНОЇ ОСВІТНЬОЇ ПАРАДИГМИ

1.1 Стан проблеми літературно-краєзнавчої науки в науково-педагогічній літературі

Сучасні дослідники зауважують, що краєзнавство є «невичерпним джерелом духовності і культури українського народу, дає великий поштовх нашій молоді для широкого освітньо-пізнавального ознайомлення із духовними цінностями і надбаннями минулого» [24,с.305-310]. Краєзнавство – це завжди краєлюбство, саме краєзнавство сприяє розв'язанню задач соціальної адаптації здобувачів освіти, формуванню у них готовності жити, працювати у своєму населеному пункті, долучатися до його соціально-економічного та культурного розвитку. Тобто, на основі аналізу низки фахових джерел склалося розуміння того, що проблеми уведення краєзнавчого матеріалу в зміст навчання у ЗЗСО належить до актуальних соціально-педагогічних завдань сучасності.

Краєзнавство – освітньо-виховна робота, яка полягає у всебічному вивченні на уроках і в позакласній роботі частини країни (області, району тощо); це організована під керівництвом вчителя багатогранна навчально-освітня, пошуково-дослідницька та суспільно корисна діяльність школярів у процесі комплексного вивчення рідного краю[26, с.271].

Проаналізувавши фахові джерела, ми з'ясували, що у сучасній науці сформовано низку дефініцій поняття «літературне краєзнавство», серед яких нашу увагу найбільше привернули ті, що безпосередньо стосуються цього предмета в ЗЗСО.

Провідні українські методисти-дослідники шкільної методики літературного краєзнавства (Є.Пасічник, Н.Милонов, А.Лисенко, Г.Самойленко, М.Янко та ін.) «літературне краєзнавство» розуміють синонімічно поняття «література рідного краю» [11]. Педагогічною категорією та стійким педагогічним явищем іменують літературне краєзнавство дослідники Г.Білавич та Т.Данилюк, виносячи його до синонімічного ряду із поняттями «літературознавче краєзнавство», «літературна географія краю», «краєзнавство літературне», «література рідного краю» і наголошуючи, що у практиці роботи ЗЗСО (у навчальних програмах, планах, посібниках, підручниках тощо) домінує поняття «література рідного краю» [3]. В. Шуляр літературне краєзнавство називає специфічною галуззю науки про літературу а його предметом – фольклорну спадщину та літературні твори, художні образи, навіяні природою, історичними подіями, традиціями, звичаями, побутом і людьми певного краю [79, с. 34].

Найбільш повно, як на наш погляд, зміст і структуру літературного краєзнавства сформулювали автори Української літературної енциклопедії, які розглядають його як «один із видів краєзнавства й особливу галузь літературознавства, що займається вивченням літературного процесу в певному регіоні, місцевості (краї, області, районі, місті, селі)» [72,с.44]. «Предметом дослідження є діяльність місцевих письменників, літературних об'єднань, гуртків, а також: перебування в регіоні вітчизняних і зарубіжних письменників, відображення краю в художній літературі. При цьому зв'язки письменників з місцевістю досліджуються комплексно: за біографічними даними, тематикою творчості, прототипами образів-персонажів, описом подій, що там відбувалися, картинами побуту й природи, передачею місцевого колориту тощо» [72, с.44].

Визначені також принципові особливості шкільного краєзнавства: це його «суспільно корисна спрямованість та пошуково-дослідницький характер» [35].

Наука краєзнавства сформувалася упродовж тривалого часу як результат потреби особи у пізнанні і розумінні особливостей своєї землі, своєї малої батьківщини. Серед його багатьох напрямів особливий інтерес у руслі

предмета нашого дослідження належить літературному, елементи якого учителі активно використовують в різних освітніх галузях. загальноосвітніх шкіл, які створюють систему літературної освіти. Із цього приводу дослідники зазначають: «Літературне краєзнавство має значне світоглядне, інтелектуальне й естетичне спрямування. З його урахуванням доцільно будувати педагогічну діяльність в усіх ланках освіти: від початкової до старшої школи, з перспективою застосування інноваційних технологій, форм і методів у вищій школі [26,с.271].

Завдяки літературному краєзнавству, уведеному у шкільний навчальний процес, можливе значне поглиблення формуванню цілісного уявлення про специфіку регіону, активізується утвердження загальнонаціональних літературних явищ та фактів на фоні рідного і добре знайомого регіонального контексту. Зокрема, під час дослідження творчості письменника-земляка здобувачі освіти ЗЗСО мають можливість більш повно та яскравіше відчувати зв'язок із літературним життям, що, у свою чергу, водночас сприятиме їх усвідомленню національних духовних цінностей, зміцненню та значному розширенню світоглядного та культурного кругозору. У цілому, завдяки долученню учнів до літературного краєзнавства, вони мають можливість більш наочно усвідомлювати розмаїття та багатогранність світу, що, у свою чергу, спонукатиме до розуміння того, що основою існування сучасного полікультурного світу власне і є взаємоповага та толерантність у стосунках між етносами та у середині їх.

Сучасна дослідниця літературного краєзнавства Закарпаття Н.Марфинець мету цього навчального предмета у ЗЗСО вбачає, насамперед, у «сприятні осмисленню історико-культурних традицій рідного краю, його духовного багатства, розглядається як потужний виховний засіб, що стимулює розвиток духовності в учнів» [39,с.5].

Педагог-словесник із Запоріжжя Л.Копейцеваме називає літературне краєзнавство «одним із найефективніших засобів формування літературних уподобань і художніх смаків учнів» [22].

Також зміст літературного краєзнавства повинен містити основи принципи культуровідповідності, тобто, не мати характеру стихійного, стрибкоподібного, а навпаки, бути логічним та продуманим, щоб сприяти долученню учнів до розуміння синтезу життя та творчості місцевих митців.

Отже, виникає розуміння того, що літературне краєзнавство є досить специфічним навчальним предметом. Проаналізуємо зміст цього поняття у різних джерелах, щоб визначитися із тим, як ми розумітимемо його в руслі обраних нами предмета і об'єкта дослідження.

Так, в одному із найбільш авторитетних видань «Українській літературній енциклопедії» під літературним краєзнавством розуміють «один із видів краєзнавства й особливу галузь літературознавства, що займається вивченням літературного процесу в певному регіоні, місцевості (краї, області, районі, місті, селі)» [72]. Об'єкт цієї навчальної дисципліни полягає у вивченні літературної спадщини та літературних творів, художніх образів, навіяних природою, історичними подіями, традиціями, звичаями, побутом і людьми певного краю [72]. Відповідно, предмет дослідження літературного краєзнавства – це життєвий та творчий шлях письменників певного регіону (адміністративної області), чинних місцевих літературних об'єднань, гуртків, а також перебування в регіоні вітчизняних та зарубіжних письменників, відображення краю у художній літературі [72].

Тут важливо зауважити на думці фахівців про те, що «зв'язки письменників з місцевістю досліджуються комплексно: за біографічними даними, тематикою творчості, прототипами образів-персонажів, описом подій, що там відбувалися, картинами побуту й природи, передачею місцевого колориту тощо [26].

Аналіз фахових джерел засвідчує, що сьогодні сформовано основні підходи до визначення завдань літературного краєзнавства, серед переліку яких нам найбільш імпонують такі:

- 1) ознайомити учнів із історико-літературними традиціями, життям і творчістю письменників-земляків;

2) розвиток творчого потенціалу школярів, здатності самостійно здобувати знання, творчо мислити;

3) формування навичок пошукової та науково дослідницької діяльності з джерелами літературно-краєзнавчої інформації;

4) пробудження національної свідомості, виховання патріотизму, естетичного сприйняття дійсності [26].

Також значний потенціал літературне краєзнавство має у контексті актуальності на сучасному етапі і національного, і патріотичного виховання, і в руслі вивчення народознавства свого рідного краю. Із огляду на означені умови, як свідчить аналіз фахових джерел та практики роботи сучасних ЗЗСО, літературне краєзнавство поступово займає досить значне місце у їх навчальних програмах.

Не можна залишити поза увагою також розуміння того, що літературне краєзнавство має потужні зв'язки і з традиційним літературознавством, котре накопичує та класифікує літературні явища. Різниця лише в тому, що воно має локальний характер із домінуванням історико-біографічного струменя.

Також важливим є той аспект, що в предметному полі літературного краєзнавства переважно перебувають всі вияви літературного життя: відсутня диференціація письменників-земляків за ступенем творчого таланту, значенням мистецької спадщини тощо.

Прикметно також, що саме література рідного краю дає можливість познайомитись не лише з українськими творами місцевих авторів, але у представники інших етносів чи етнічних меншин, етнографічних груп, які жили і творили в певному краї. До предметного поля літературного краєзнавства належать також письменники діаспори, пов'язані із певним регіоном у різні роки свого життя.

Отож, на думку фахівців, «Кожний художній твір, пов'язаний з рідним краєм, є живим документом епохи і людської свідомості. Із художньої літератури постає прекрасний і романтичний образ рідного краю, з яким єднають нас корені роду і враження дитинства. Ця література навчає учнів

любити і цінувати Вітчизну, гордитись її предківською славою, відчувати свою пряму причетність до долі рідної землі, і до її сучасного і майбутнього [26].

Літературному краєзнавству як навчальному шкільному предмету через усебічне дослідження художньої спадщини письменників-земляків надають значної ролі у справі збереження духовних надбань попередніх поколінь.

Також прилучення здобувачів освіти до пошукової та аналітичної роботи у руслі літературного краєзнавства сприяє їх активному та свідомому усвідомленню мистецтва слова, створює умови для можливості здійснювати реальні знахідки та відкриття. Аналіз своєрідності художньої мови творів письменників-земляків, художніх деталей, історичного тла, пейзажів тощо, дає можливість учням розуміння творчості і наближення особи письменника до читача.

Ми розуміємо літературне краєзнавство насамперед як проведення нетрадиційних уроків, де фахівці рекомендують використовувати лекції із формуванням учнями опорних конспектів, активно залучати пошуково-дослідницькі методи, семінарські заняття, захисти рефератів, методи проєктів тощо.

На основі аналізу фахових джерел ми розуміємо, що на сьогодні літературна краєзнавча робота у школі – «це один із шляхів, що веде до відродження духовних цінностей нашого народу, повертає дитячі душі до народних надбань, національно-культурних традицій, високого мистецтва художнього слова» [26].

Однак шлях до такого становища у цього навчального предмета був досить тривалим і складається, на думку дослідників, із чотирьох етапів [26]. Так, основи першого із них слід шукати в часи античності. До прикладу, першими художніми творами, в яких яскраво розкрито історію та життя регіонів, вважають «поєми Гомера «Іліада» та «Одіссея»: побудовані на міфі про Троянську війну, але сам міф має історичну регіональну основу. Зображуючи події кінця XIII ст. до н.е. – війну Трої та ахейських племен, – Гомер відтворив історичні обставини та тогочасні реалії». Зазначені твори

мистецтва є грандіозною «енциклопедією давнини» [26]. У цілому, поеми вважаються «яскравим зразком літературної краєзнавчої пам'ятки» [26].

Отже, I етап розвитку літературного краєзнавства, який виділяють із часів античності до 40-х рр. XIX ст. називають «періодом формування основ майбутньої теорії літературного краєзнавства, під час якого філософами було закладено основи розуміння взаємозв'язків кожної особистості, зокрема і письменника, з певною історичною епохою, суспільством, рідним краєм, культурою, традиціями, побутом своєї нації тощо, що безпосередньо впливає на формування світобачення і світосприйняття митця, його творчий доробок» [26]. Примітно також, що у вітчизняній науці та практиці у 20-х рр. XX ст. термін «краєзнавство» певною мірою ототожнювалося із поняттями «етнографії» та «географії» [23, с.35].

II етап, названий часом започаткування літературного краєзнавства, тривав, за визначенням фахівців, із 30-40-их рр. XIX століття до I половини XX ст. і відзначився тим, що у ці десятиліття власне і відбулося «становлення краєзнавства як окремої науки: набули подальшого розвитку положення про зв'язок літератури з життям, про те, що художній твір – це художнє відображення подій, фактів, соціальних умов, побуту, певного історичного часу в розвитку окремого народу; вперше досліджено питання взаємозв'язків письменників із рідним краєм; розроблено теоретичні основи краєзнавчої науки; виокремлено шкільне літературне краєзнавство та впроваджено його у практику школи» [26].

Серед тих науковців та педагогів-практиків, хто упродовж означеного часу привітав увагу до основ літературного краєзнавства, можемо виділити постаті М. Драгоманова, К. Ушинського, С. Русової, які відстоювали погляди про важливість народності у навчально-виховному процесі освітніх закладів. Зокрема С. Русова, доводила, що навчання з опертям на краєзнавчий матеріал сприяє формуванню основ національного виховання підростаючого покоління. Відома педагогині наполягала на тому, що своє, власне, дитина

навчитися поважати, розуміти та усвідомлювати саме на фоні національних історичних традицій і свого, і інших народів.

Теоретико-енциклопедичними підвалинами сучасного вітчизняного літературного краєзнавства, народознавства, етнографії справедливо вважають праці відомого українського дослідника-філолога та історика В. Антоновича, який у другій половині XIX ст. на основі ґрунтовних студій історії, етнографії, психології та літературних пам'яток українського народу визначив його особливості у світосприйнятті та світовідтворенні, зокрема і в художньому слові.

Чимало прислужився справі розвитку засад літературного краєзнавства і геніальний І. Франко. Зокрема, саме у його працях чи не вперше на основі глибоких знань із педагогіки було висловлено погляди щодо питань змісту та методів викладання художньої літератури в навчальних закладах.

У цей період сформувалися погляди провідних педагогів на те, що вивчення літератури у цілому повинне відбуватися вивчати літературу потрібно кук зв'язку з життям, з ктими подіями, фактами, соціальними умовами, н побутом тощо, някі відтворені в к певних художніх кобразях. Відомим ж російським ученим М. Милоновим н у к роботі «Літературне краєзнавство» досліджено історичний і розвиток означеного і питання в царській Росії. На думку М. Милонова, важливе і місце в розвитку теорії літературного краєзнавства займають праці М. Піксанова, П. Сакуліна, М. Азадовського, М. Сокольникова.

Визначальними у справі розвитку теорії та методики безпосередньо літературного краєзнавства можна вважати методичні напрацювання визначних педагогів другої половини XIX ст. В. Водовозова, В. Острогорського та В. Стоюніна. Так, у одній із найбільш відомих своїх праць «Чи існує теорія словесності та за яких умов можливе її існування?», В. Водовозов відстоював погляди на те, що література – «це злиття образу та ідеї, а письменник, зображуючи життя, представляє його ідеї, тобто зосереджує різноманітні явища в один повний образ. Цим самим він відтворює життя...» [26].

У радянський час питання доцільності літературного краєзнавства у шкільній системі здобування освіти піднімалися на державному рівні. Зокрема, У Постанові ЦК ВКП(б) «Про навчальні програми та режим в початковій та середній школі» від 25 серпня 1932 р. наголошувалося на доцільності введення у навчальні програми з суспільствознавства, літератури, мов, географії та історії введення елементів краєзнавства» [26].

І саме 1932 р. вважають початком формування літературного краєзнавства як окремого навчального предмета. Ця робота не переривалася навіть у роки Великої Вітчизняної війни, коли художнє слово у багатьох випадках відіграло роль ідеологічної зброї.

У цілому, можемо узагальнити, що літературне краєзнавство як один із напрямів краєзнавчої діяльності було започатковане у 30-ті рр. ХХ ст., і саме на цей другий етап, що тривав умовно до 60-их рр. ХХ ст., названий становленням шкільного краєзнавства, характерний започаткуванням безпосередньої літературного краєзнавства та формуванням його методичних і теоретичних основ.

Однак саме на цей етап припадають найбільш трагічні сторінки вітчизняної теорії та практики літературного краєзнавства, пов'язаний із масовими репресіями сталінської системи значної частини української наукової і творчої інтелігенції.

У часи тоталітаризму в Україні краєзнавство як таке існувало майже у «напівлегальному, напівлетаргічному стані, оскільки глибоке знання рідного краю, його минувшини було не вигідним для політичного режиму» [8,с.68].

Тому у цілому в цей час краєзнавча робота на теренах України мала характер не заглиблення у вивчення рідного краю, зокрема і його літературних традицій, а переважно, була віддзеркаленням тенденцій прояву загальносоюзного патріотизму, віддзеркалювала романтику нового ладу, літературні кон'юнктурні тенденції. Як зауважують дослідники, «...до краєзнавства в радянські часи офіційна наука ставилася майже так, як академічна медицина ставиться до знахарства» [8,с.68].

Отже, за часів сталінізму робота з літературного краєзнавства з методично-теоретичного боку практично зазнала значної стагнації, відродившись практично лише наприкінці 1950-х рр. на базі кафедр філології провідних університетів, педагогічних інститутів, різного рівня бібліотек, при редакціях місцевих газет і журналів, на базі музеїв та будинків культури.

Одним із найбільш авторитетних науковців повоєнного періоду у сфері літературного краєзнавства названо О.Ставровського, автора праці «Краєзнавча робота у школі» (1954 р.), де було не лише визначено глибинні та системні недоліки у цій галузі освітнього процесу вітчизняної школи (безсистемність, відсутність методичної системи, низький рівень підготовки студентів педагогічних вузів до такої роботи та ін. [26]) але, що найбільш цінно: вперше та досить глибоко і конструктивно розроблено теорію шкільного літературного краєзнавства: вказано на широку гаму форм позакласної роботи (індивідуальних, гурткових та масових). Також із опертям на принцип відповідності віковим особливостям школярів автор запропонував різні цікаві форми роботи із літературного краєзнавства: «гуртки, туристично-краєзнавчі естафети, походи, шкільні краєзнавчі куточки, музеї, конференції, зльоти, вечори та ін.» [26].

III етап становлення літературного краєзнавства припадає на період 60-80-их рр. XX ст. і має назву «етапу становлення літературного краєзнавства», для якого характерними глибокі дослідження та розробка науково-теоретичного основи питань змісту, методів і прийомів, джерел шкільного літературного краєзнавства. А також саме на цьому етапі розпочалися дослідження питань особливостей підготовки студентів філологічного профілю до використання матеріалів із літератури рідного краю у шкільному курсі.

Саме на третій етап припадає діяльність провідного вітчизняного методиста у сфері краєзнавчої роботи на уроках та у позакласній роботі Є.Пасічника. Так, у 1964 р. він захистив дисертацію, у якій здійснив ґрунтовний аналіз сучасної йому шкільної системи літературного

краєзнавства, акцентовано на можливостях використання словесниками місцевого потенціалу літературно-краєзнавчих літературних матеріалів, основні форми і методи ефективної роботи з ним. Науковець проаналізував рівень методичної вправності вітчизняних учителів у використанні форм і методів літературного краєзнавства; «рівень та якість зв'язку між засвоєнням учнями літературних знань (відповідно до програми) і краєзнавчою роботою; як краєзнавча робота впливає на свідомість учнів, засвоєння програмового матеріалу, їхню загальну літературну освіту тощо» [26].

Також потенціал літературного краєзнавства у справі навчання та виховання учнів у ці ж роки став предметом уваги та аналізу педагога-новатора В.Сухомлинського, який особливу увагу зосереджував безпосередньо на визначенні можливостей та доцільності його використання у справі патріотичного та морального виховання підростаючих поколінь.

З боку держави основи шкільного літературного краєзнавства також мало значну увагу: у Постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про завершення переходу до загальної середньої освіти молоді і подальший розвиток загальноосвітньої школи» від 20. 06. 1972 р. зауважувалось на доцільності «ширше залучати діячів літератури та мистецтва до керівництва дитячими творчими колективами, проведення зустрічей, виставок і концертів для дітей, що, безперечно, сприяло літературно-краєзнавчій діяльності учнів» [26].

Отже, третій етап став періодом розвитку методичного і наукового потенціалу літературного краєзнавства у шкільній практиці, для якого характерні такі особливості: « - першими спробами розроблень питань змісту, джерельної бази літературно-краєзнавчої роботи з учнями, форм роботи, методів і прийомів навчання, що сприяють зазначеній діяльності; установленням міжпредметних зв'язків на уроках літератури; вирішенням питання підготовки майбутніх учителів до проведення літературно-краєзнавчої діяльності у школі тощо» [26].

Також саме для цього етапу характерною є увага до створення і використання у літературному краєзнавстві шкільних літературних музеїв,

куточків та облаштування сільських чи міських музеїв, присвячених діяльності та творчості письменників-земляків. Таких прикладів досить багато: було створено музей О.Маковея на Тернопільщині, В. Симоненка в с. Біївцях на Полтавщині, М. Стельмаха на Вінничині, А. Малишка в м. Обухові Київської області, музей-садиба І.Франка в с. Нагуєвичі, музей-помістя «Хутір Надія родини Тобілевичів» на Кіровоградщині, музей-квартира П. Тичини у с.Піски на Чернігівщині та у м. Києві, літературно-краєзнавчий музей Л.Глібова у містечку Чорний Острів тощо. Означені заклади ставали осередком літературної краєзнавчої роботи, зокрема й на рівні школи.

Для наступного, IV етапу розвитку літературно-краєзнавчої роботи, що пов'язується із 90-и рр. ХХ – початком ХХІ ст. і названого етапом «удосконалення у системі освіти і культури», характерною є подальша ґрунтовна розробка проблемних питань шкільного та вузівського літературного краєзнавства. У ці роки з'явилося і продовжують з'являтися низка ґрунтовних методичних праць та наукових досліджень у цій царині: Г.Самойленко у дослідженні «Краєзнавство культурно-мистецьке та літературне» висвітлив проблеми об'єкта літературного краєзнавства та презентував свою класифікацію джерел літературного краєзнавства.

Багато питань, пов'язаних із шкільним вивченням літератури рідного краю, розроблені у працях Л. Мірошніченко, Ю. Ковбасенка, Ж. Клименко, О.Куцевол, Г.Токмань та ін.

У цілому, саме сучасний, четвертий етап в історії розвитку літературного краєзнавства визначено етапом « удосконалення літературно-краєзнавчої роботи в системі загальної середньої, вищої, післядипломної освіти, а також у культурно-історичній діяльності суспільства (вдосконалення теоретичних основ вивчення літературного краєзнавства у шкільному курсі літератури, використання сучасних досліджень методики зарубіжної літератури для ефективного проведення літературно-краєзнавчої діяльності учнів у загальноосвітніх навчальних закладах) [26].

На сьогодні ця складова освіти набула ознак наукової осмисленості, усвідомленості, методичної розробленості та всебічної апробованості у руслі дослідження малої батьківщини, своїх регіонів на фоні загальнокультурного дослідження самобутності мистецької та літературної України і в контексті усвідомлення полікультурності світу. І науковці, і педагоги-практики однакові у розумінні того, що цікаві місцеві факти з життя письменників-земляків мають важливе значення для учнів, бо стосуються їхнього оточення, тому розвивають пізнавальний інтерес, літературні здібності, а отже сприяють естетичному сприйманню дійсності, краси природи, творів мистецтва і художньої літератури. Чим більше учні знайомляться із змальованими автором життєвими подіями, які стосуються рідних місць, тим краще сприймають художні твори і розвивають свої художні смаки [2].

Неспростованим є факт, що цікаві відомості із життя письменників-земляків мають значення для здобувачів освіти, адже вони «безпосередньо стосуються їхнього оточення, тому по-особливому впливають на їхній пізнавальний інтерес, літературні здібності, сприяють об'єктивності естетичних оцінок краси природи, творів мистецтва та художньої літератури. Чим більше учні знайомляться із зображеними автором-краянином життєвими подіями, які стосуються рідних місць, тим краще сприймаються ними художні твори й розвиваються їхні естетичні смаки» [56,с.116].

Також, на думку фахівців, «Інформація, здобута школярами на уроках літератури рідного краю та в позакласній краєзнавчій діяльності, дає:

- уявлення про історію розвитку української літератури в регіонах;
- відомості про письменників, які народилися в цьому краї або жили і творили у певному краї, який надихав їх на створення високохудожніх образів і картин;
- бібліографічні відомості про краєзнавчі літературні видання, літературну періодику регіону;

- історію письменницьких організацій краю, їхнє місце в загальноукраїнському літературному житті [78,с.39].

Беручи до уваги визначений нами предмет дослідження, ми на основі аналізу низки фахових публікацій з'ясували, що саме позакласна робота має величезне значення у справ прилучення учнів до літературного краєзнавства.

Отже, під предметом дослідження означеної галузі літературознавства ми розуміємо «діяльність місцевих письменників і літературних об'єднань, гуртків, а також перебування в регіоні вітчизняних і зарубіжних письменників, відображення краю в художній літературі» [72,с.44], однак у ракурсі обраних нами об'єкта, предмета та мети дослідження особливу увагу зосередимо на аналізі системи літературного краєзнавства у позакласній роботі ЗЗСО.

1.2 Позакласне літературне краєзнавство як складова краєзнавства та літературної освіти у закладах загальної середньої освіти

На сучасному етапі розвитку шкільної освіти краєзнавство набуває особливого значення, сприяючи вихованню патріота, налагодженню зв'язку із реальним життям. Звичайно, традиційно найбільш популярним напрямком краєзнавчої роботи вважається історичне краєзнавство, однак не менш значною та цікавою є робота з літературного краєзнавства, що допомагає здобувачам освіти у ЗЗСО побачити те середовище, що слугувало матеріалом для творчості письменника, надихнуло його на створення художніх творів, емоційно впливало на нього.

У вітчизняному літературознавстві літературне краєзнавство розглядають як джерело національного самоусвідомлення, як «виразник історичного буття народу, оскільки воно розкриває риси характеру українців, відображає звичаї, традиції в певному регіоні України, боротьбу за збереження своєї ідентичності», дослідниця [2]. Щодо ролі літературного краєзнавства у шкільній літературній освіті, то воно у ЗЗСО сприймається як «особлива царина літературознавства» [78, с.36].

Літературне краєзнавство розуміють як вивчення місцевого літературного життя (в межах сучасних адміністративних областей), біографії письменників, пов'язаних з тією місцевістю (так звані літературні місця певної адміністративної області), де письменник народився, жив, творив, бував, тощо; вивчення літературних творів та художніх образів, нав'язаних природою, історичними подіями, побутом та людьми певної місцевості.

До об'єктів літературного краєзнавства відносять також усі засоби увіковічнення пам'яті письменників-земляків: музеї, пам'ятники, меморіальні дошки тощо) і, зазвичай, усі завдання краєзнавчо-літературних досліджень переплітаються.

Педагогами-практиками та науковцями визначено перелік напрямків, які уможливають ефективність літературно-краєзнавчої роботи у школі: 1) доцільно проводити її на уроках української мови, де учні виробляють лінгвістичні вміння і навички під час спостереження над художнім текстом;

2) на окремих уроках літератури рідного краю, які потребують спеціальної підготовки, пов'язаної з пошуком краєзнавчих матеріалів і на які програмою визначено певну кількість годин;

3) у позакласній роботі, застосовуючи різні форми, методи і прийоми проведення позакласних заходів: вивчення літературної географії краю; виготовлення альбомів; зустрічі з людьми, які знали письменників, запис їхніх спогадів; зустрічі з письменниками; екскурсії в музеї; походи пам'ятними літературними місцями рідного краю; літературні вечори; записи фольклору тощо [45].

Схожої думки дотримується і Л.Копейцева, визначаючи, що літературно-краєзнавчу роботу у ЗЗСО на сьогодні доцільно проводити у таких трьох напрямках:

- а) на окремих уроках вивчення літератури рідного краю;
- б) на уроках літератури, де учні отримують елементи літературно-краєзнавчих знань у зв'язку з програмним матеріалом;

в) у позакласній роботі, застосовуючи різні форми, методи та прийоми проведення позакласних заходів [22].

Ці ж три напрями літературно-краєзнавчої роботи у ЗЗСО виділяє і науковиця з Одещини Г.Райбедюк, значно уточнюючи та розширюючи зміст кожного з них: «1) на уроках літератури, де учні отримують елементи літературно-краєзнавчих знань у зв'язку з програмовим матеріалом (головне завдання на такому уроці – повідомити найважливішу інформацію про письменника та знакові події з його творів, які відбувалися на цій території); 2) на окремих уроках літератури рідного краю, які потребують спеціальної підготовки, пов'язаної з пошуком краєзнавчих матеріалів і на які програма виділяє окремі години; 3) в позакласній роботі, застосовуючи різні форми, методи і прийоми проведення позакласних заходів: вивчення літературної географії краю; виготовлення альбомів; зустрічі з людьми, які знали письменників, запис їхніх спогадів; інтерв'ю з митцями краю; зустрічі з письменниками; екскурсії в музеї; походи пам'ятними літературними місцями рідного краю; літературні вечори; записи фольклору тощо» [56, с.116].

Отже, дослухавшись до думок провідних методистів та педагогів-практиків, можемо узагальнити, що саме системне об'єднання визначених традиційних напрямів організації та проведення літературно-краєзнавчої роботи у ЗЗСО і є основою системності та цілісності шкільного літературного краєзнавства.

Фахівці зауважують на особливості літератури як навчального предмета, додаючи, що ця особливість проявляється у своєрідності мистецької атмосфери, емоціями та естетичними враженнями, «Вони передбачають напружену роботу не тільки думки й пам'яті, а й душі та серця» [78, с.36]. Однак реалії свідчать, що читання художніх творів вже не є прикметною рисою сучасників, особливо підлітків та молоді. За статистикою більша половина українців не читають книг, адже на сьогодні, щоб отримати необхідну інформацію з будь-якого питання, не потрібно йти до бібліотеки, а можна знайти відповіді на усі питання в інтернеті.

Діти здобувають комп'ютерну грамотність набагато раніше, ніж уміння читати. Отож і батьки, і педагоги переймаються питаннями про те, як же зацікавити дітей читанням, без якого, по суті, є неможливим повноцінне навчання.

Водночас саме на плечі вчителів літератури лягає завдання щодо заповнення численних пробілів у духовному розвитку учнів, що, на думку досвідчених педагогів, є можливим лише за тієї умови, коли процес спілкування із літературними творами буде неперервним, тобто, не лише на уроках, але і поза ними, що може бути забезпечене позакласною роботою з літератури. Отже, в руслі означеного нами предмета дослідження, саме позакласна робота із літературного краєзнавства, тобто багато питань її теорії і практики, потребують більш детального вивчення.

Як свідчить досвід, саме позакласна робота з літературного краєзнавства, яка, по суті, є позаурочною діяльністю здобувачів освіти, і здійснюється у вільний від уроків час, одночасно може охоплювати учнів різних класів, одного класу чи його частини. На відміну від класно-урочних видів діяльності, позакласна робота не обмежена ні в часі, ні, по суті, за сучасного розвитку технічних електронних засобів навчання, ні в просторі. Також при її плануванні учителі-словесники вільні у виборі змісту та форм роботи. Участь учнів у них є добровільною, що значно збільшує рівень її привабливості для учнів, які мають можливість обирати заняття на основі своїх інтересів, потреб та бажань, а така свобода вибору виду заняття, як зауважують фахівці, у свою чергу позитивно сприяє «можливостям проявити свої найкращі риси та якості, здібності та уміння» [35].

Багатьох учителів позакласна робота насамперед задовольняє тим, що вона може бути реальним джерелом «неформального» спілкування із здобувачами освіти, дає можливість індивідуального розвитку, зокрема, учні можуть проявити себе у власній літературній творчості.

На сьогодні найбільш повно зміст позакласної роботи у ЗЗСО з української

літератури, як на наш погляд, сформулювала Г. Токмань: «Літературна позакласна робота – це різноманітні види літературної діяльності учнів освітньо-виховного характеру, які організовують і проводять у школі в позаурочний час» [69, с.123].

Один із засновників теорії вітчизняної методики позакласної роботи з літератури Є.Пасічник наголошував, що вона може стати не тільки потужним засобом удосконалення творчих здібностей учнів, але й має значний позитивний вплив на розвиток їхніх комунікативних якостей [47, с.12].

Також на основі аналізу педагогічного досвіду учителів-словесників ми визначили такі основні завдання позакласної роботи з літератури:

- здійснювати моральне, патріотичне, естетичне виховання учнів шляхом залучення до різноманітних позашкільних дійств;
- розвивати їх творчий потенціал, інтереси, здібності, прагнення, уміння;
- активізувати пізнавальну та мислительну діяльність;
- виховувати толерантність, повагу до інших, уміння спілкуватися в колективі, культуру спілкування;

Значну роль у реалізації означених завдань відіграє більш значна свобода у виборі змісту, форм та методів проведення позакласних занять із літератури, аніж уроків. Такий підхід сприяє можливостям учителів-словесників діяти у відповідності до власних поглядів та переконань, організовувати те, що неможливо реалізувати на уроках. Саме тому, плануючи різні види позакласної роботи, доцільно проаналізувати попередньо проведену роботу у даному напрямку. Зокрема, важливо розробити її план на увесь навчальний рік із врахуванням вимог до її проведення та організації, оскільки і проводити її доцільно та необхідно упродовж усього навчального року, щоб учні знали, що вони можуть працювати в напрямку реалізації своїх потреб та інтересів у галузі літератури у будь-який час, можуть отримати і допомогу, і консультацію, і прозвітувати про отримані результати та проведений обсяг своєї роботи.

Значним позитивом позакласної роботи із літературного краєзнавства є також та умова, що до її проведення можуть бути залучені батьки, інші члени родини, самі письменники, журналісти, критики, науковці, що дозволяє проводити не лише пізнавальну діяльність, що, по суті, є головним завданням уроків, але створює необмежені можливості для розвитку комунікативних та творчих видів діяльності. Також у процесі позакласної роботи з літературного краєзнавства створюються досить хороші умови для діяльнісної реалізації виховних та розвивальних завдань навчальної діяльності. Зазнають суттєвих змін рольові позиції учасників навчального процесі: із учителів та учнів вони переходять у колеги та соратників, учасників, творців та винахідників. Тобто, діяльність учнів у вільний від уроків час у ракурсі літературного краєзнавства має усі можливості набувати творчого характеру та емоційного забарвлення.

Також ми у процесі опрацювання педагогічних фахових джерел та аналізу успішного досвіду проведення літературно-краєзнавчої роботи на теренах різних регіонів України визначили, що однією із головних умов її ефективності є «грунтовна фахова підготовка вчителя-словесника, розвиток його певних професійно-особистісних якостей, творчого стилю мислення, здатного на пошук оригінальних рішень, розвиток творчих здібностей здобувачів освіти у час, вільний від уроків» [48].

Водночас аналіз фахових джерел та накопиченого у них педагогічного досвіду учителів-словесників засвідчує, що значні можливості літературного краєзнавства у ЗЗСО на сьогодні використовуються не достатньо, а основними причинами цієї ситуації названі безсистемність та епізодичність такої роботи в ЗЗСО, домінування сприйняття матеріалів із літературного краєзнавства як другорядних,

Такий стан речей спонукав нас до пошуку у сучасних фахових джерелах факторів, що мають позитивний вплив на ефективність літературно-краєзнавчої роботи, серед яких науковці виділяють такі:

- 1) літературно-краєзнавча робота реалізує навчально-інформаційну функцію, адже підлітки і юнаки знайомляться із специфічними особливостями

літературної спадщини свого регіону, розширюють і поглиблюють знання з літературних творів цікавими фактами, подіями, явищами місцевого життя, доказами, порівняннями;

2) реалізовується розвиваюча функція, оскільки оволодіння літературно-краєзнавчим матеріалом сприяє формуванню творчого мислення, розвиває спостережливість, уміння аналізувати, порівнювати, узагальнювати;

3) ця робота реалізує виховну функцію. Це – засіб патріотичного виховання, оскільки знайомство із справами земляків, з героїко-патріотичним та історико-культурним надбанням українського народу формує почуття гордості за свій край, викликає бажання наслідувати кращі традиції. Це засіб – трудового виховання, що сприяє розвитку громадської активності, професійної орієнтації тощо [24,с. 212].

Також важливо те, що вчитель-словесник при плануванні та проведенні позакласної роботи з літературного краєзнавства повинен бути готовим до постійного прояву як власної творчості, так і творчості з боку учнів, повинен враховувати індивідуальні особливості учнів, їхні освітні потреби та нахили.

Однак найбільш важливим чинником, що визначає ефективність проведення позакласної роботи із літературного краєзнавства у ЗЗСО є загальнотеоретична підготовка учителя-словесника до проведення цієї форми роботи з літератури. Тобто, ми маємо на увазі той рівень знань, що їх повинен мати учитель для організації та ефективного проведення позакласних занять із літературного краєзнавства у ЗЗСО.

Так, найперші теоретичні відомості щодо організації позакласної роботи у ЗЗСО стосуються знайомства з її безпосередніми формами і видами з літератури. У цій справі варто звернутися до напрацювань провідних українських вчених-теоретиків. У цілому, в позакласній роботі з української літератури традиційно, як і в будь-якій іншій позакласній роботі, виділяють три основні форми залежно від кількості її учасників: індивідуальну, групову та масову, кожна із яких, у свою чергу, розподіляється і, відповідно, кожна з низку методів і прийомів організації.

Найбільш авторитетним розробником теорії вітчизняної позакласної роботи з літератури вважається Є.Пасічник, у методичних та наукових працях якого визначені та обґрунтовані її класичні форми: «через індивідуальні доручення, які виконують учні, заняття гуртка та масові заходи» [46, с. 370]. Окрім того, чи не вперше у вітчизняній науці вчений уклав перелік тих видів позакласної роботи, які супроводжують кожну із визначених форм. До прикладу, розробив підходи до класифікації видів роботи гуртків у позакласній роботі:

- знайомство учнів з новинками художньої літератури;
- зі спогадами про письменників;
- прослуховування доповідей і рефератів школярів про взаємозв'язок митців з рідним краєм, цікавих повідомлень з літературних газет, журналів;
- ознайомлення зі статтями про особливості віршування, про культуру мовлення;
- складання заміток до газет, підготовка літературної сторінки для місцевої преси;
- перегляд фільмів-екранізацій та ін. [48].

Також вчений, взявши за основу характер діяльності гуртків, уклав їхню класифікацію: літературно-творчі, драматичні, фольклорні, літературно-краєзнавчі, художнього слова тощо.

Важливого значення у позакласній роботі з літератури дослідник відводив таким видам творчості: випуск шкільних літературних збірників й альманахів, проведення літературних вечорів, читацьких конференцій та диспутів, літературних екскурсій і походів, індивідуальне і групове збирання фольклору, виготовлення літературних карт, оформлення шкільного літературного музею тощо [48].

Значної уваги теорії і методиці позакласної роботи з української літератури надавав Б.Степанишин, зауважуючи, що завдяки, зокрема, гуртковій позакласній роботі відбувається більш глибоке і детальне вивчення української літератури у тих учнів, кому вона цікава, а також її види можуть

бути «у краєзнавчих походах, у процесі підготовки й відзначення ювілеїв письменників, у роботі по обладнанню літературного кабінету, в учнівському лекторії, на читацьких конференціях, масових заходах шкільної бібліотеки тощо» [66, с.224].

До найбільш дієвих видів позакласної роботи з української літератури у ЗЗСО Н.Волошина відносить літературні вечори, вечори власної учнівської творчості, видання шкільного літературного альманаху, конкурси на кращий учнівський твір, літературні олімпіади, екскурсії, зустрічі з письменниками, людьми різних професій, учасниками героїчних подій, читацькі конференції, літературні диспути, драматичні, літературно-мистецькі й творчі гуртки та ін. [42,с.135]. Найбільш повно розробили систему форм та видів занять із позакласної роботи з літератури Л. Мірошниченко та Ю. Дишлюк, поклавши під неї обґрунтовану теоретичну базу та практично апробувавши її на практиці. Так, окрім добре відомих і описаних групових форм – гуртків, вони запропонували літературні салони (групові форми), групові літературні екскурсії; до масових вони віднесли літературні вечори, вікторини, диспути тощо [41].

На думку сучасної авторитетної української методистки Г.Токмань, «індивідуальні заняття можуть проводитись зі слабкими учнями для покращення їхніх знань і з обдарованими задля розвитку здібностей» [68,с.123-132]. До групових форм організації позакласної роботи вона відносить гурток, студію, клуб, товариство. Серед масових форм роботи Г.Токмань розрізняє тиждень української літератури, олімпіади, читацьку конференцію, літературний вечір, фольклорні свята, походи, екскурсії, поїздки літературними місцями, фольклорно-краєзнавчі експедиції, а також рекомендує поширювати практику сучасних масових інтелектуальних заходів («КВК», «Що? Де? Коли?», «Брейн-ринг», «Поле чудес», «Перший мільйон» тощо) [68, с.123-132].

На важливості використання в позакласній роботі матеріалів «поетичної критики» (екскурсії до музею письменника, відвідання пам'ятних місць, пов'язаних з його перебуванням у даній місцевості, активізації літературно-

краєзнавчих пошуків тощо) наголошує О.Куцевол, визначаючи такі види роботи що «імпульсом до її організації» [27,с.19]. Також науковиця подає свою класифікацію різних форм позакласної роботи з літератури, зокрема літературних вечорів: 1) на основі характеру матеріалів та завдання щодо їх вивчення: ювілейні, тематичні, історико-літературні, жанрові; 2) під кутом зору форм і методів та способів діяльності вчителя й учнів - на літературно-музичні композиції, вечори, конференції, ігрові вечори, вечори запитань та відповідей, вечори-читання, вечір широкої програми тощо [27,с.2-3].

Детальну характеристику гурткових форми позакласної роботи з літератури провела А. Ситченко, віднісши до них ті, що мають особливу ефективність у старших класах: «шкільний гурток, літературний клуб старшокласників, літературно-творче об'єднання, літературна студія, науково-творче товариство, шкільний театр та ін.» [65,с.216].

Значну увагу масовим позакласним заходам із літератури приділяли С.Пультер й А.Лісовський, виділяючи серед них найбільш популярні: «Тиждень літератури, відзначення ювілеїв письменників-земляків, вечори поезії у школі, літературні ранки та вечори, літературні конкурси та олімпіади тощо» [55,с. 121]. До найбільш напрацьованих видів гуртків у ЗЗСО з української літератури вони віднесли: «виразного читання, фольклорний, літературно-творчий, літературно-музичний, літературно-драматичний, літературно-краєзнавчий, синтетичний (комбінований) літературний гурток» [55,с.121].

Серед методичних порад учителям-словесникам від дослідників ми виділили такі: «застосовувати різноманітні види й форми літературно-краєзнавчої роботи, зокрема, ознайомлення з життям і творчістю письменників, які проживали в ріднім краї, екскурсії до пам'ятних літературних місць в області, конференції за книжками місцевих письменників, виготовлення літературної карти області, створення шкільного куточка, випуск літературної газети, альбомів і альманахів на літературно-краєзнавчу тематику, зустрічі з

місцевими літераторами, збирання зразків усної народної творчості тощо» [55,с.122].

Узявши за основу принципи діалогізму та проблемності свою класифікацію форм позакласної роботи з літератури уклала Т.Бабійчук: «міні-лекторій (лекції проблемні, діалогічні (бінарна лекція або лекція вдвох), лекції-візуалізації); диспути; інсценізації; літературно-музичні вечори, літературні портрети, присвячені великим українцям (як правило, письменникам); реклами художніх творів; літературні читання; день української книги; усний журнал» [1, с. 449-453].

Не розподіляючи на форми (індивідуальні, групові та масові), подає свій перелік видів позакласної роботи із літературного краєзнавства І. Прус: «зустрічі, лекторії, диспути, бесіди, усний журнал, радіогазета, краєзнавчі конференції, конкурси, виставки, ігри, кросворди, вікторини, краєзнавчий куточок або музей тощо» [54,с.84].

Досить багато позитивних відгуків від науковців та педагогів-практиків отримує ї така масова форма позакласної роботи з літературного краєзнавства, як Тиждень літератури рідного краю.

Тиждень передбачає використання як сучасних освітніх технологій, так і традиційних форм позакласної роботи. Учні, особливо старшокласники, отримують можливість розкрити свій творчий потенціал під час проведення різноманітних видів роботи: «Поетичний марафон поетів-подолян», «Поетичний вінегрет», «Творче казино», «Пан і пані подільської поезії» тощо. Усім цим видам позакласної масової роботи з літературного краєзнавства повинна передувати попередня підготовча робота.

Вартісною є думка Є. Пасічника, що потрібно «зважати на особливості вікової детермінації» в літературному розвитку учнів, адже «у кожному віці свої психолого-педагогічні особливості навчально-пізнавальної діяльності, свої можливості, на які ми не можемо не зважати, організовуючи вивчення художнього твору, будуючи урок літератури» [47, с.54].

Отже, проведений аналіз фахових джерел та педагогічного досвіду вчителів-словесників уможлиблює такі узагальнення: на сьогодні ефективному формуванню літературних компетентностей здобувачів освіти ЗЗСО значною мірою можуть сприяти можуть позакласні заняття з літератури рідного краю або із «Літературного краєзнавства», які володіють усіма потенційними можливостями в поглибленні та розширенні знань учнів не лише щодо життя та творчість письменників-земляків, але й спроможні викликати інтерес до їхньої творчої спадщини, до історії та сьогодення свого краю; також добре спланована та систематична позакласна робота із літературного краєзнавства спроможна виховувати естетичні та художні смаки, уміння свідомого читання та інтерпретування художніх текстів різного жанру; уможлиблює формування читача, спроможного сприймати літературу як мистецтво слова; розвиває здатність відбирати й давати мистецьку оцінку високохудожнім творам робити самостійні висновки, узагальнювати та систематизувати знання щодо особливостей літературного життя свого краю. Отже, літературне краєзнавство має орієнтацію на відродження духовності та історичної пам'яті, сприяє формування в учнівської молоді любові до рідного краю, патріотизму, поваги до людини, відповідальності за збереження історико-культурних надбань.

1.3 Аналіз сучасного стану розвитку теорії позакласної роботи з літературного краєзнавства у ЗЗСО

Аналіз фахових джерел свідчить, що на сучасному етапі розвитку вітчизняної шкільної освіти краєзнавство стало важливим засобом підвищення якості знань, сприяючи формуванню у здобувачів освіти наукового світогляду, вихованню громадянської зрілості, моральності та переконань [35].

Маючи необхідність наукового обґрунтування доцільності вивчення літератури рідного краю у позакласній роботі з літератури, а також визначаючи найбільш ефективні шляхи, які б сприяли учителям-словесникам у тому, щоб зробити позакласні заняття з літературного краєзнавства цікавими

і корисними, ми, на основі вивчення фахових джерел, прийшли до усвідомлення того, що у чинних програмах з української літератури для ЗЗСО абсолютно відсутні вказівки щодо особливостей літературної творчості регіонів України, що, в принципі, практично й неможливо зробити, оскільки кожен регіон має свої літературні традиції і особливості літературного процесу на сьогодні.

Водночас, беручи до уваги аксіому про те, що кожен учень повинен йти в навчальну аудиторію із бажанням працювати, оскільки без цього неможливо отримувати знання, учителі стоять перед потребою пошуку нових ефективних прийомів, методів, форм та засобів навчання. І саме позакласна робота, котра є невід'ємною складовою усього навчально-виховного процесу у ЗЗСО, продовжуючи та підкріплюючи знання, отримані на уроках, повинна відображати притаманну лише їй специфіку у змісті форм та методів, зацікавлюючи здобувачів освіти до отримання нових знань, поглиблення отриманих в аудиторіях.

Провідні фахівці справедливо зауважують, що у справі ефективності позакласної роботи з літературного краєзнавства визначальна роль надається «майстерності учителя-словесника» [2]. Дослідниця А.Лисенко, в свою чергу, виділяє низку структурних елементів діяльності вчителя-словесника, від яких ця ефективність залежить: 1) Укладання програм і планів навчально-виховного процесу з літератури рідного краю на основі усвідомлення дидактичних основ викладання літератури рідного краю;

2) Здійснення навчально-виховного процесу з літератури рідного краю на основі глибокого знання його змісту та методики викладання;

3) Регулювання власної педагогічної діяльності завдяки вмінню мобілізувати інтерес до регіональної словесності та організувати і координувати діяльність учнів [30, с.24].

І.Волинець сформулював низку психолого-педагогічних засад краєзнавчого літературознавства у процесі роботи на уроках і в позакласній роботі: 1) врахування вікових, психологічних і пізнавальних можливостей та

особливостей старшокласників, їхнього загального розвитку; 2) опиратися на специфіку літературного розвитку в період ранньої юності; 3) визнавати доцільність та різноманітність способів організації навчально-пізнавальної діяльності учнів і навчальних занять, які б сприяли зацікавленості зв'язками зарубіжних письменників з Україною; 4) добирати літературно-краєзнавчий матеріал із урахуванням принципу «від простого до складного»; 5) використовувати механізми здійснення міжпредметних зв'язків; 6) івраховувати нтерес до суспільно-політичних, моральних, естетичних проблем, до художньої літератури, до історії рідного краю, країни [12].

Також важливо пам'ятати, що основою усієї краєзнавчої діяльності під час опанування відомостей про літературу рідного краю і на уроках літератури, і під час позакласної роботи мають бути ті психолого-педагогічні засади, «які розглядаємо як психологічні та дидактичні підходи, принципи, положення, на яких ґрунтуватиметься означена діяльність» [12].

Аналіз фахових джерел засвідчує, що на сьогодні нараховується низка підходів різних авторів до визначення мети та завдань вивчення літератури рідного краю у ЗЗСО. Нам серед них найбільше імпонують визначення цих методично-педагогічних категорій, сформульовані учителем-практиком В.Качур, яка мету вивчення літератури рідного краю вбачає у «прилученні учнів до кращих здобутків літератури рідного краю, розвиток творчої особистості (читача), гуманістичного світогляду, високої моралі, естетичних смаків, а також якостей громадянина України, який усвідомлює свою належність до світової спільноти» [19].

На думку учительки, досягнути цієї мети у ЗЗСО можливо, виконавши низку завдань вивчення літератури рідного краю:

«- ознайомлення учнів із літераторами – найвизначнішими особистостями рідного краю;

- зацікавлення учнів художнім доробком письменників-краян, прищеплення стійкого бажання читати їхні твори;

- розвиток уміння сприймати твір з літератури рідного краю як явище

мистецтва слова;

- формування стійкої мотивації до читання художньої літератури, до вивчення літератури як скарбниці духовних цінностей людства;
- формування читацької та мовленнєвої культури;
- розвиток умінь і навичок учнів сприймати, аналізувати й інтерпретувати літературний твір у культурному контексті, у зв'язках з іншими видами мистецтва, в аспекті активних питань сучасності й становлення особистості;
- формування поваги до різних мов, культур, традицій, толерантного ставлення до всіх рас, народів, народностей і національностей;
- виховання любові до рідної мови і літератури як органічного складника світової культури, прагнення до збереження рідної мови, національних традицій і цінностей в умовах глобалізації світу;
- формування духовного світу особистості, її високої моралі, ціннісних орієнтацій;
- розвиток творчих і комунікативних здібностей учнів, критичного мислення, уміння аргументовано доводити власну думку;
- формування етичних уявлень та естетичних смаків;
- розширення культурно-пізнавальних інтересів особистості до літератури рідного краю» [19].

Дослідниця С.Паламар визначила низку умов, дотримання яких активізує результативність вивчення літературного краєзнавства на уроках літератури, що, цілком зрозуміло, можуть бути адаптовані також і з метою їх використання у позаурочній діяльності з літератури:

1) у процесі вивчення програмового матеріалу, формування змісту літературного краєзнавства як потенційного дидактичного матеріалу в системі мовленнєвої підготовки учнів виходити не тільки з критеріїв походження, перебування чи проживання письменників рідного краю в рамках географічної території, як із культурологічних засад, дотичності до звичаїв та традицій регіонального культурного осередку;

2) забезпечувати проблемний, варіативний, інтегративний, дослідницько-пошуковий і творчо-евристичний характер методів, прийомів, форм та засобів його використання;

3) орієнтуватися в системі мовленнєвої підготовки учнів на зміст навчального матеріалу на програмовій та краєзнавчій основі «Література рідного краю»;

4) залучати учнів до комплексних лінгвістичних, історико-літературних, етнографічно-культурних наукових досліджень, пов'язаних із рідним краєм [45].

На сьогодні, як засвідчив аналіз фахових джерел, укладено також чіткий і досить широкий перелік джерел для організації літературної краєзнавчої діяльності здобувачів освіти ЗЗСО:

- творчі джерела – рукописні матеріали письменника;
- фонди бібліотек;
- епістолярна література: щоденники митця, записні книги, листи, переписка тощо;
- місцева періодика;
- архівні матеріали;
- фотоматеріали та інші, пов'язані з письменником, його творчістю;
- літературні карти;
- матеріали, пов'язані з краєм, відтвореним у доробку письменника (описи місцевості, пам'ятки тощо);
- краєзнавчі матеріали, що стосуються певної історичної епохи, пов'язані з письменником чи його творчістю (мемуари та розповіді очевидців, матеріали музею, описи та інше);
- літературні та історичні пам'ятки;
- навчальні комп'ютерні програми із літератури та інших предметів, що містять краєзнавчу інформацію;

- літературні та історичні ресурси мережі Інтернет (каталоги, літературні

та історичні бази даних, електронні бібліотеки, періодичні видання, форуми та конкурси) [19].

Цілком зрозуміло, що головним аспектом, який впливає на ефективність позакласної роботи із літературного краєзнавства, є ті форми, методи та прийоми роботи, які застосовують учителі-словесники. Отож у практичній частині нашого дослідження ми спробуємо укласти таку систему, яка б мала ефективність у проведенні позакласної роботи із літературного краєзнавства Хмельниччини в умовах роботи зі старшокласниками ЗЗСО.

РОЗДІЛ 2.

СКЛАДОВІ СИСТЕМИ ЛІТЕРАТУРНОГО КРАЄЗНАВСТВА В ЗЗСО

2.1 Завдання та складові вивчення літератури рідного краю в старших класах ЗЗСО у процесі позакласної роботи

На основі аналізу фахових джерел ми з'ясували, що на сьогодні досить актуальним є підхід, у руслі котрого знання старшокласників з літератури рідного краю можна розподілити на дві групи: загальнокраєзнавчі та регіональні, де під загальнокраєзнавчими розуміють знання про біографічні та творчі зв'язки письменників з краєм, про їхні подорожі, про літературні місця України. Натомість регіональними є ті знання, що містять інформацію про безпосередньо про літературне життя свого, рідного для старшокласників ЗЗСО краю (адміністративної області), зв'язку із ним письменників-

уродженців цієї місцевості та тих, хто приїжджав чи певний час тут мешкав або оспівував чи просто описував у своїх творах [15].

Об'єднують ці знання вміння здобувачів освіти бачити образ простору в художньому тексті, розрізняти у творах реальні місця подій і сюжетний простір, співставляти локуси тексту із сюжетно важливими моментами, виділяти просторовий тип героя.

Традиційно учні ЗЗСО загальнокраєзнавчі знання з літератури рідного краю отримували в усіх класах, однак більш усвідомленими та систематизованими вони, зрозуміло, ставали саме у старших класах, коли акцентувалася увага не лише на самому творі, але й на біографії письменника, особливостях його творчості. Ці знання можуть бути як повідомлені учителями, так і набути в процесі діяльності у бібліотеках, з текстами посібників і підручників, і мережі інтернет а також із довідковою літературою. Наприклад, десятикласники на уроках літератури з подачі учителя дізнаються про рідний край Івана Франка, чи Лесі Українки, Олександра Довженка та ін., і, водночас, можуть із додаткових джерел дізнатися, як їхня рідна місцевість відображена у їхній творчості, у біографії тощо.

Варто також зауважити, що загальнокраєзнавчі знання визначаються програмою шкільного курсу, тоді як регіональні знання цілком залежні від того, чи введені в певному ЗЗСО уроки літератури рідного краю, чи діють літературно-краєзнавчі факультативи, в цілому від налагодженої системи позакласної роботи з літературного краєзнавства і компетенції вчителів.

Аналіз фахових джерел свідчить, що у справі ефективної реалізації змісту регіонального компонента літературного краєзнавства у загальноосвітній школі як на уроках, так і в процесі організації позакласної роботи важливу роль відіграють навчальні посібники та підручники із літературного краєзнавства, які Н.Марфинець називає «одним із найважливіших дидактичних засобів навчання» [37]. Однак проведений нами аналіз фахових джерел засвідчив, що на теренах Хмельниччини питання посібників з літературного краєзнавства є досить гострими. Практично, такий

посібник на сьогодні відсутній. І у цілому, можемо констатувати, що аналітичні матеріали про письменників Подільського краю є важкодоступними, хоча їх є досить багато, однак учитель-словесник повинен затратити досить багато часу на їх пошук, опрацювання, аналіз, методичну обробку.

Завдання вчителя-словесника знайти найбільш ефективні шляхи, які зроблять літературне краєзнавство цікавим і корисним. Якими б досконалими не були шкільні програми, вони не можуть охопити всю літературну творчість кожного куточка України.

Отже, до регіональних знань, насамперед, відносять начитаність в галузі регіональної літератури (художні тексти про рідний край, праці про літературне життя рідного краю, про місцевих письменників або тих, хто тут народився), знайомство з літературними місцями рідного краю.

Беручи до уваги той факт, що в основі літературного краєзнавства лежить художнє переосмислення простору, учитель-словесник найбільше уваги повинен приділити твору, художньому тексту, процесу створення його митцем, співставленню творчості письменника з життєвими враженнями автора та читача про певний край; він повинен будувати і навчальну, і позакласну роботу з літератури рідного краю так, щоб старшокласники бачили у ній один із шляхів засвоєння творів літератури і мистецтва в цілому. Цьому завданню, на думку фахівців, буде сприяти «оптимальне співвідношення основного та регіонального компонентів шкільної літературної освіти» [15].

Виділяють три шляхи взаємозв'язку цих компонентів в процесі літературної освіти, де перший - це використання прийому співставлення творів, авторів з основного шкільного курсу літератури, регіонального спецкурсу чи факультативу.

Другий шлях співвідношення основного та регіонального компонентів літератури рідного краю умовно називають контекстним.

Третій – це шлях звернення до наскрізних тем, мотивів, образів. Він може бути використаний тими учителями, котрі прагнуть відірватися від лінійного розгляду письменників, адже використовуючи його вони мають

нагоду звернутися до історико-функціонального підходу до вивчення літератури, розуміючи її не лише як сукупність текстів, а, насамперед, як комунікативний процес, у якому читачеві відведено активну роль, його умінню бачити твір, літературні образи в різних соціокультурних контекстах, в різних прочитаннях, та співставленнях (тобто, цей шлях продовжує два попередніх).

Отже, співвідношення основного та регіонального компонентів у шкільному літературному краєзнавстві через співставний, контекстний та шлях наскрізних тем, мотивів та образів відкриває перед учителем можливості створення нових технологічних підходів до вивчення творчості письменників, до аналізу художніх текстів – таких підходів, котрі дозволяють здобувачам освіти спиратися на свої власні враження, життєві спостереження, побачити художні твори різного художнього рівня, порівняти художні вершини та загальний літературний фон, співставити загальнонаціональні та регіональні проблеми культури, навчитися аналізувати літературні образи в різних соціокультурних контекстах, у різноманітних прочитаннях та співставленнях, розрізняти географічний та культурний простір, бачити його роль в структурі художнього твору.

На основі аналізу фахових джерел ми з'ясували, що на сьогодні регіональний компонент програми ЗЗСО із української літератури пропонує три рівні вивчення художніх творів авторів-краян:

- 1) для прочитання і вивчення;
- 2) для самостійного прочитання і обговорення в класі;
- 3) для позакласного читання [15].

Цілком зрозуміло, що в руслі означеного нами предмета дослідження саме третій рівень є для нас найбільш цікавий. А оскільки краєзнавча робота у ЗЗСО традиційно розглядається як засіб активізації навчально-виховного процесу, то як засвідчує проаналізований досвід, літературне краєзнавство повинне базуватися на основі пошуково-дослідницької діяльності старшокласників. Тобто, учитель-словесник, організовуючи позакласну роботу

із літературного краєзнавства, повинен потурбуватися про використання різноманітних завдань творчого характеру.

Це повинні бути різні як за змістом, так і за методикою проведення види діяльності. До прикладу, методисти радять такі:

- 1) письмові роботи на краєзнавчо-літературні теми (твори, есе, реферати тощо);
- 2) літературна обробка спогадів та відгуків учасників різноманітних літературних подій;
- 3) задіювання бібліотечних ресурсів, зокрема й книжкових виставок;
- 4) створення бібліографії письменників-земляків;
- 5) усні журнали та електронні презентації;
- 6) оглядові заняття із залученням записів прочитання авторами своїх творів або читання уривків із них старшокласниками;
- 7) зустрічі з письменниками;
- 8) літературні концерти;
- 9) читацькі конференції;
- 10) літературні диспути та ін. [15].

Отже, позакласна робота з літературного-краєзнавства на сьогодні є значною складовою літературної освіти учнів ЗЗСО та створює додаткові умови для їх морально-естетичного та патріотичного виховання.

Саме тому літературне краєзнавство розглядається науковцями та учителями-словесниками як специфічне культурологічне знання, що допомагає встановлювати зв'язок між літературною історією краю і культурною творчістю в ньому.

На основі аналізу фахових джерел ми виділили низку проблем літературного краєзнавства :

- 1) вивчення життя та творчості письменників-земляків;
- 2) вивчення
- 3) вивчення письменників-класиків (великого письменника) у ракурсі регіонально-краєзнавчого начала;

- 4) дослідження літературного життя в області;
- 5) дослідження краю в творах художньої літератури [15].

Виділена також мета літературно-краєзнавчої освіти – становлення духовного світу старшокласників, розвиток їх морального та естетичного рівня у безперервному удосконаленні, реалізація їхніх творчих та дослідницьких можливостей [15]. У найбільш загальних рисах літературне краєзнавство покликане залучати здобувачів освіти ЗЗСО до вивчення свого краю, виховувати у них почуття гордості за свою малу батьківщину [15].

Сучасні вітчизняні науковці та педагоги-практики (І.Волинець, Н.Марфинець, Н.Шолох та ін.) розглядають літературу рідного краю «як суттєвий засіб розвитку особистості дитини: її інтелекту, загальнолюдських цінностей, збагачення її знань та уявлень про світ і людину, рідний край, своїх співвітчизників, виховання духовно-естетичних потреб, засвоєння гуманістичних основ міжособистісного спілкування, формування устремлінь до пізнання здобутих народом національних цінностей тощо» [78,с.36].

Провідні вітчизняні методисти щодо організації краєзнавчої роботи з літератури у старших класах ЗЗСО зауважують на необхідності врахування вікових особливостей учнів. Зокрема, І.Волинець радить мати на увазі основну характерну ознаку учнів-старшокласників у віці 15-17 років: необхідність формування та проявлення власної позиції, точки зору, світогляду, бажання проявити себе як члена суспільства, вибір власного життєвого шляху та професії. Відповідно, до цього віку учні також мають високу ступінь фізичної, соціальної та психологічної зрілості, які уможливають виконання низки соціальних функцій. Також у цьому віці у старших підлітків набувають удосконалення головні мислительні операції: сприймання, пам'яті, спостережливості, поняття, творчої уяви а також низка спеціальних здібностей (в одних учнів - літературні, в інших – математичні, у третіх - технічні тощо).

У старшокласників критичного розвитку набувають також психологічні риси як-от: відповідальність, критичність, самовпевненість, самоконтроль,

самостійність, вкрай необхідні для виконання завдань із літературного краєзнавства.

Здобувачі освіти у 10-11 класах уже достатньо володіють уміннями самостійної роботи, уміють її планувати, проводити, регулювати, ставити перед собою і досягати завдання, вибираючи для цього раціональні шляхи і засоби. Вони володіють уміннями тривалого зосередження уваги, докладати зусилля в досягненні результатів, уміють їх прогнозувати. Отож, цілком зрозуміло, що учитель на фоні такого досить досконалого розвитку психічних процесів та навичок навчання має можливість для використання у роботі із старшокласниками елементів краєзнавчо-літературних проєктів та досліджень, опираючись на притаманні їм дослідницькі навички та уміння застосовувати методи наукового пізнання.

Водночас на вчителя покладено функції керівництва та оцінювання результатів такої діяльності, які можуть бути виражені у досить різноманітних формах: створення науково-дослідницьких та пошуково-дослідницьких проєктів; тижні літературного краєзнавства, газети, радіо чи відеожурнали, зустрічі із місцевими митцями слова, видання поетичних чи прозових збірок тощо. Як правило, старшокласники самі обирають. Доцільно буде, якщо учитель дозволить старшокласникам самостійно обирати митця чи тему дослідження його творчості. Як зауважує І.Волинець : «тему учні обирають самостійно, з урахуванням інтересу, місцевого матеріалу, сформованості розуміння своїх патріотичних почуттів. У процесі досліджень учні самостійно засвоюють основні поняття та ідеї; знайомляться з фактами, явищами і самостійно знаходять їхній зв'язок із сучасним життям, бачать їх актуальність; самостійно вивчають, описують та інтерпретують краєзнавчий матеріал, формулюють наукові висновки» [11].

Водночас аналіз програм із підготовки вчителів-словесників у ХГПА за спеціальністю 014 Українська мова та література свідчить, що питанням підготовки студентів до позакласної роботи, зокрема, і з літературного краєзнавства, приділяється досить мало часу та уваги. Так, на II

(магістерському) рівні програмою із «Методики навчання української мови та літератури у ЗЗСО та ЗВО» на вивчення цієї теми відведено по дві години лекційних та семінарських «Позааудиторна робота з мови та літератури, її організаційні форми» в поєднанні з темою «Місце і завдання практик у професійній підготовці майбутнього вчителя» [58,с.19]. На I (бакалаврському) рівні вищої освіти зі спеціальності 014 Українська мова та література у ХГПА питання організації позакласної роботи розглядаються в курсі кількох навчальних компонентів. Так, у програмі з методики навчання української літератури на вивчення теми із позакласної роботи відведено 9 год. На лекційне заняття винесено три питання: «Тема 3. Позакласна робота з української літератури.1. Індивідуальна позакласна робота. 2. Групова позакласна робота.3. Масова позакласна робота» [59,с.13-14], дві години практичного заняття з означеної теми передбачають опрацювання основної та додаткової літератури за темою і створення індивідуальних проєктів у малих групах студентів» [59, с.20-21].

Більш поглиблено тема організації роботи із літературного краєзнавства розглядається майбутніми бакалаврами під час засвоєння теми «Методичні умови організування уроків позакласного читання та літератури рідного краю. Методичні умови організування вступних і підсумкових уроків» [59, с.26].

А також при підготовці завдань самостійної роботи із означених тем, на яку відведено п'ять год, що передбачають виконання такого завдання: «Скласти конспект позакласних заходів з літератури» [59, с.33].

У Методиці навчання зарубіжної літератури на освоєння теми виділено 6 год, серед яких дві год – лекційні, 2 – практичні, та 2 – самостійної роботи, яка містить завдання законспектувати види роботи вчителя зі школярами у позакласний час: систематичні (гуртки, студії, клуби, секції тощо; різновиди гуртків); несистематичні (вікторини, КВК, брей-ринги, конкурси, літературні свята, вечори, літературно-музичні композиції тощо, культпоходи до кінотеатру, театру, екскурсії, тиждень світової літератури тощо) [60, с.14,17].

Під час вивчення матеріалу навчального компонента «Педагогіка з основами наукових досліджень» майбутні вчителі-словесники лише оглядово знайомляться із поняттями про позакласну роботу, оскільки їм присвячено одне із п'яти завдань лекції № 7 «Форми організації навчання» [61, с.10].

Не достатньо, як на наш погляд, відведено уваги особливостям організації позакласної роботи у ЗЗСО і під час практичних занять з педагогіки, оскільки йому присвячено також одне із восьми завдань семінарського заняття № 7. «Форми організації навчання», що має такий зміст: «Дайте характеристику нестандартним та позаурочним формам організації навчального процесу» [60, с.13].

Отже, як бачимо, спостерігається невідповідність між завданнями, змістом, значенням літератури рідного краю, зокрема й щодо її проведення під час позакласної роботи з української літератури, та кількістю годин, виділених на вивчення цих важливих питань у курсі спеціальних методик та педагогіки, у той час, коли чинні програми з української літератури для ЗЗСО організацію і позакласної роботи з літератури, і проведення знайомства здобувачів освіти із літературою рідного краю цілковито виносить у поле компетентності учителя-словесника. У такому разі цілком зрозуміло, що ефективність такої роботи цілковито залежить від компетенцій учителя в питаннях літературного краєзнавства та в особливостях організації і проведення позакласної роботи з літератури. Для вчителя-словесника важливо раціонально поєднати ці два види роботи в систему, домогтися її ефективності та результативності..

Цю ж думку ми знаходимо і в одного із найавторитетніших вітчизняних методистів, розробників теорії позакласної роботи з літератури, який писав, що вона може стати засобом удосконалення і творчих, і комунікативних здібностей учнів лише за тієї умови, коли буде забезпечена «відповідними професійно особистісними якостями педагога, індивідуальним стилем мислення, спрямованого на творчий пошук оригінальних рішень, розвиток літературних здібностей старшокласників» [47,с.49].

Отже, у наступних підрозділах ми зосередимо увагу власне на укладанні такої системи роботи з літературного краєзнавства у позакласній роботі зі старшокласниками в умовах ЗЗСО.

2.2 Види індивідуальної та групової позакласної роботи з літературного краєзнавства Хмельниччини

Отже, обравши літературу Хмельниччини для формування системи позакласної роботи на її основі, ми маємо донести до старшокласників розуміння того, що ця література має локальний характер, зумовлений місцевими, регіональними особливостями, вона є своєрідним відбиттям рівня розвитку культури краю, а також глибина її аналізу власне і визначається рівнем фахових літературно-краєзнавчих досліджень.

Ми на основі аналізу фахових джерел, зокрема і наявності хрестоматій літератури Хмельниччини, альманахів, критичних статей тощо з'ясували, що наша регіональна література на сьогодні є порівняно досить добре вивчена, традиційно Хмельниччина має багате літературне життя, засвідчене численними творами художньої літератури, а також багатьма публікаціями літературно-краєзнавчого характеру у місцевій пресі, в інтернет-ресурсах, матеріалами конференцій та індивідуальних досліджень різного рівня.

Обравши літературу Хмельниччини предметом нашого дослідження, ми визначили чіткі географічні межі: у рамках адміністративної області, а хронологічні межі не мають чіткого визначення, оскільки у позакласній роботі цікаво познайомитись як із фольклорною спадщиною краю. Варто зауважити, що до періоду II половини XX ст. досить часто література рідного краю (тобто Хмельниччини) може мати назву «література Поділля», у такому разі мають на увазі і письменники, що творили в межах сучасної Хмельниччини, і твори, що містять інформацію про географічні межі цієї сучасної адміністративної одиниці.

Отже, визначивши, що найбільш ефективним використання літературно-краєзнавчого матеріалу у процесі позакласної роботи зі старшокласниками ЗЗСО є за умов системності, завдяки якій їхні знання повинні бути переведені у чітку систему знань, на основі якої формується науковий світогляд та ціннісні переконання, укладемо таку систему, на основі аналізу підходів до класифікації видів роботи з літератури у ЗЗСО.

У результаті аналізу фахових джерел ми зауважуємо, що на сьогодні не існує єдиних підходів до класифікації видів і форм позакласної роботи з української літератури, так само як і в цілому із будь-якого шкільного предмета. Ми беремо до уваги поділ таких форм за часом проведення: систематичні (гуртки, студії, клуби, секції тощо; різновиди гуртків) та несистематичні (вікторини, КВК, брей-ринги, конкурси, літературні свята, вечори, літературно-музичні композиції тощо, культпоходи до кінотеатру, театру, екскурсії, тиждень літератури тощо). А також зосередимося на аналізі традиційних виділених у фахових методичних джерелах та у практиці ЗЗСО трьох форми позакласної роботи на основі кількісного охоплення учасників: індивідуальні, групові та масові.

Однак, беручи до уваги розмитість усвідомлення поняття масовості, розглядають форми позакласної роботи на основі організаційно-структурною ознаки, де «групові форми є організаційно-структурними формами, а індивідуальні та масові – неструктурними» [20].

Г.Самойленко до групових форм роботи з краєзнавства відносить такі: гуртки, товариства, метою яких є підготовка альбомів, журналів, газет, наочних посібників тощо, а та індивідуальних ознайомлення з краєзнавчою літературою, архівними матеріалами, підготовку рефератів, збирання та опрацювання фольклорних матеріалів тощо [63].

Індивідуальна позакласна робота ведеться із окремими учнями, які мають та активно проявляють інтерес до літератури, до загального краєзнавства, до аналітичної та самостійної роботи. До основних видів індивідуальної роботи із літературного краєзнавства на основі аналізу низки фахових джерел та

педагогічного досвіду ЗЗСО відносимо такі: повідомлення про життя і творчість письменників-земляків, декламування їхніх творів, виготовлення наочних, зокрема й електронних навчальних посібників, презентацій, наукові дослідження в системі роботи МАН у секції літературного краєзнавства, української мови чи літератури на основі творчості представників творчого письменства регіону.

Епізодичними індивідуальними видами роботи з літературного краєзнавства можуть стати оформлення стіннівок, стендів, альбомів тощо. Проте такі завдання із застосуванням індивідуальних форм позакласної роботи з літературного краєзнавства можуть мати як постійний, так і епізодичний характер.

Факторами, які безпосередньо впливають на зростання результативності навчання і підвищення його ефективності є його зміст та методи, оскільки один і той самий зміст по-різному впливає на розвиток учнів. Це залежить від оптимального вирішення питання способів організації навчально-пізнавальної діяльності школярів. Доцільно використовувати такі методи і прийоми, що сприяють бажанню активно залучатися до групового процесу, викликають такі емоції, як велика захопленість, радість та ентузіазм.

Відомо, що у старшокласників формується вміння міркувати, обґрунтовувати свої судження, відстоювати свою точку зору і позицію, істинність своїх думок, а це вимагає того, щоб у навчально-виховному процесі домінували проблемне навчання, дослідницька робота під керівництвом учителів.

У чинних програмах з української літератури для 10-11 класів на вивчення краєзнавчих матеріалів у старших класах навчальні години не відведені. Більше того, навіть не конкретизовано, який з аспектів взаємозв'язків письменників, чия творчість пов'язана із регіональним аспектом, слід розглядати на заняттях (наприклад, «Письменники Хмельниччини – лауреати письменницьких премій», «Автори Хмельниччини – піснярі», «Жіноча поезія Хмельниччини», «Леся Україна і Подільський край», «Історія Поділля та

України на сторінках творів письменників-хмельничан»» Війна очима поетів-хмельничан» тощо).

Отже, при плануванні системи позакласної роботи з літератури рідного краю вчитель-словесник насамперед стикається із найбільш специфічною проблемою вивчення літератури рідного краю – великий за об’ємом матеріал і невелика кількість годин на його вивчення, тому вчитель не може приділяти багато часу на навчальних заняттях краєзнавчому аспекту. Однак при цьому завдання програми з української літератури для ЗЗСО ставлять перед учителями вимоги щодо ознайомлення з життєвим і творчим шляхом письменника-земляка, рекомендує програма проаналізувати шляхи духовної еволюції митців-письменників, його творчі та духовні пошуки, особливостей мовної картини світу, вираженої у творах через художні засоби, його естетичні погляди та у цілому – аналіз постаті митця-земляка на фоні доби, в якій він жив і творив.

Тому тут постає незаперечний факт, що саме літературне краєзнавство допомагає активізувати роботу словесника та діяльність здобувачів освіти, тобто, вибрані і сформовані у систему форми такої роботи повинні сприяти формуванню у старшокласників ЗЗСО низки дослідницьких умінь; виховувати особистісне ставлення до літератури рідного краю; пізнати ті аспекти, в яких розвивалася література Хмельниччини на фоні української літератури в цілому, як вона сприймалися та відтворювалася у художній літературі.

У позакласній роботі зі старшокласниками на формування літературно-краєзнавчих пізнавальних інтересів можна задіяти досить широкий комплекс способів і напрямів педагогічного керівництва: через гуртки та факультативи.

Основною характеристикою групових форм позакласної роботи з літературного краєзнавства можемо виділити її «чітку організаційну структуру, відносно постійний склад учасників, об’єднаних спільними інтересами» [20]. Найбільш часто використовуваними видами цієї форми позакласної роботи з літератури, зокрема й літератури рідного краю, є гуртки.

На сьогодні, як ми можемо узагальнити із низки проаналізованих прикладів зі шкільної практики, учителі-словесники накопичили позитивний досвід організації та проведення види комбінованих гуртків із літературного краєзнавства, де їм вдається ефективно поєднувати кілька видів діяльності з літературного краєзнавства: гурток виразного читання на основі поетичної спадщини письменників рідного краю; гурток із вивчення постмодерної літератури на основі творів письменників рідного краю; інтермедіальні зв'язки у творах письменників Поділля; географічне чи історичне краєзнавство через художні тексти місцевих письменників; етнографія краю через призму художніх творів із доробку місцевих письменників тощо.

Цікавим досвідом організації позакласної краєзнавчо-літературної роботи є організація драматичних гуртків, у основу діяльності яких можна покласти місцевий календарний чи родинно-обрядовий фольклор, інсценізацію різножанрових творів місцевих письменників. Так, ми помітили, що у сучасних дослідженнях драматизація розглядається не лише як ефективний вид групової роботи позакласної роботи, але і як «самостійна технологія для засвоєння тем (В.Караковський), структурний елемент іншої технології (Н. Коряковцева, Є.Полат), педагогічно організована гра (Н.Анікеєва, А.Воловик), засіб і технологія виховання (С.Фейгінов, Н. Щуркова), педагогічний засіб формування комунікативної культури (З.Побежимова), одна з форм представлення творчого проєкту» [20].

Такі форми групової систематичної позакласної роботи забезпечують додатковий час для поглибленого вивчення літератури рідного краю, забезпечує більший простір для самостійної роботи над творами конкретних письменників-земляків, можливості для заглиблення у світ жанрово-тематичного багатства їхньої спадщини, особливостей художнього світу тощо. Також завдяки позакласній роботі, особливо у групових формах, розширюється коло читацьких інтересів старшокласників, відбувається більш інтенсивне формування художніх смаків та загальнокультурних компетенцій, зокрема, знань про мистецькі напрями і течії.

Цілком зрозуміли є факт, що формування активної пізнавальної діяльності старшокласників ЗЗСО у краєзнавчій позакласній роботі залежить від змісту дидактичного матеріалу, підготовленого учителем-словесником. Зокрема, завжди цікавою для здобувачів освіти є інформація про перебування українських письменників-класиків на Поділлі (С.Руданський, Т.Шевченко, Л.Глібов, М.Коцюбинський, Леся Українка, М.Годованець, М.Стельмах та ін.). Такі деталі їх біографії здатні зацікавити здобувачів освіти, пробуджують пізнавальні інтереси та пошуково-аналітичні здібності щодо роботи із додатковими джерелами інформації тощо.

Тут уже важливу роль відіграє методична підготовка та професійні знання й уміння словесника. До прикладу, систематичні групові позакласні заняття з літератури рідного краю можуть набувати найрізноманітніших форм: лекції, оглядової лекції, бінарні лекції (наприклад, «Т.Шевченко і Поділля: письменницький та малярський спадок», «Леся Українка та Поділля: вияв у творчості та в біографії», «Пісні на слова поетів-хмельничан», Хмельниччина у поезії, музиці та образотворчому мистецтві» тощо). Ефективним може бути й семінарське заняття літературно-краєзнавчого гуртка (наприклад, «Історія України через призму роману М.Мачківського «Коріатовичі», «Образ Поділля в історичних піснях про У.Кармелюка», «Пейзажі Хмельниччини у поезії сучасних митців», «Жіноча лірика Хмельниччини початку ХХІ ст.), «Філософія життя на основі літературно-художнього видання Миколи Кульбовського «Максими» тощо). Можливо та досить продуктивно провести зі старшокласниками диспут «І.Іов – авангардист чи модерніст» або «Образ письменниці О.Кобилянської в романі О.Сапіги: традиційне та позбавлене канонів сприйняття» та ін.

В умовах дистанційного навчання та в руслі активного розвитку інформаційних комунікацій учитель-словесник може послуговуватись у досягненні мети своєї позакласної роботи з літературного краєзнавства засобами організації заочних екскурсій чи заочних подорожей місцями Хмельниччини, що мають визначні літературні традиції. Наприклад, «Життя і

творчість байкаря Л.Глібова на Поділлі», «Літературний музей Хмельниччини», «Шляхами Лесі Українки на Поділлі», «Інтерактивна мапа Хмельниччини літературної» та ін.

У цілому, можемо узагальнити, що у позакласній роботі з літературного краєзнавства цікавими формами діяльності для старшокласників серед групових та систематичних будуть літературні вечори, літературні екскурсії до музеїв, організація роботи шкільних літературних музеїв (куточків), гурткова робота, факультативні заняття, виконання пошукових проєктів, підготовка вікторин, диспутів, досліджень та ін. Л.Башманівська до форм позакласного вивчення літератури рідного краю відносить такі: вивчення літературної географії краю; виготовлення альбомів; зустрічі з людьми, які знали письменників, запис їхніх спогадів; зустрічі з самими письменниками; екскурсії в музеї; походи пам'ятними літературними місцями рідного краю; літературні вечори; записи фольклору тощо [2].

Дослідниця Н.Качур до основних методів та формами організації навчання під час позакласної роботи з літератури рідного краю у ЗЗСО на постійній основі у групових формах відносить краєзнавчу бесіду, художню розповідь, роботу у творчих групах, мікрогрупах, очні та заочні екскурсії, інсценізацію, конкурс знавців літературного краєзнавства, дослідно-пошукову роботу в бібліотеці, музеї, зустрічі та листування з письменниками, диспути, обговорення книжок письменників-земляків, а також виготовлення альбомів, журналів, стінгазет, літературних карт, оформлення кабінетів, виставок, шкільних музеїв тощо [19].

Серед індивідуальних, як систематичних, так й епізодичних, можна застосувати підготовку індивідуальних науково-дослідницьких та науково-пошукових робіт у системі МАН чи різноманітних краєзнавчих конкурсів.

Водночас учитель-словесник повинен під час планування та проведення позакласної роботи з літературного краєзнавства пам'ятати про важливість використання у шкільному та позакласному навчанні здобувачів освіти можливостей міжпредметних зв'язків. Саме тому його завданням є озброїти

старшокласників розумінням важливості при опрацюванні літературно-краєзнавчих матеріалів визначати в них спільні елементи з іншими шкільними дисциплінами: з історією України, географією, світовою літературою, культурологією, народознавством, музичним та образотворчим мистецтвом тощо. Тобто, словесник повинен навчити здобувачів освіти порівнювати здобуті під час позакласної роботи літературно-краєзнавчі знання із раніше відомими, співставляти їх, пов'язувати отриману інформацію про один і той же об'єкт вивчення, тобто – розвивати діалектичне мислення, науковий світогляд, цілісну картину світу. Означений підхід сприятиме формуванню умов для поступового надбання старшокласниками узагальненої системи знань про об'єктивне довколишнє, яке його оточує, про його історичну динаміку, своєрідність на фоні загальноукраїнського контексту.

І саме активне використання міжпредметних у позакласній роботі з літературного краєзнавства може забезпечити досягнення такого сприйняття світу, однак тут важливим є дотримання принципів систематичності, відповідності віковим особливостям (завдання мають бути цікавими і посильними здобувачам освіти старшого підліткового віку), цілеспрямованості налагодження міждисциплінарних паралелей, доцільності.

Про необхідність, доцільність та важливість міжпредметних зв'язків у літературно-краєзнавчій роботі у ЗЗСО наголошували низка провідних вітчизняних методистів: М.Васьків, С.Горда, С.Жила, Н.Миронов, Є.Пасічник, Г.Самойленко, Г.Токмань, О. Фесенко, М. Янко, Т.Яценко та ін. Головними постулатами їхніх поглядів ми виділили такі: 1) знайомство і усвідомлення основ та особливостей літературного краєзнавства неможливе без знання історії, географії, мистецтва, історії літератури й культури, фольклористики та основ музики і образотворчого мистецтва; 2) опертя на міждисциплінарні знання під час роботи з літературного краєзнавства у системі, зокрема, і позакласної роботи з літератури, сприяють ефективності, продуктивності, динамічності мислення та формування цілісної картини світу старшокласників.

До прикладу, аналізуючи образи князів-Коріатовичів із однойменного роману М.Мачківського на факультативних заняттях чи від час засідання гуртка літературного краєзнавства, не можна обійти екскурсу в історію України змальованої автором історично доби, а також буде необхідно дати характеристику Польсько-Литовського князівства, необхідно буде звернутися до історії міста Кам'янця-Подільського, історії татарсько-монгольських нападів на Поділля тощо. Досліджуючи життя і творчість обраних письменників-земляків, чия творчість виноситья словесником для знайомства під час проведення позакласної роботи, доцільно запропонувати старшокласникам укласти карту Хмельниччини, із позначенням їх життєвої та творчої географії: місця народження, початку творчої біографії тощо. У кінцевому результаті саме узагальнена мапа літературного життя Хмельниччини може стати результатом роботи з літературного краєзнавства у процесі позакласної роботи зі старшокласниками. Також її укладання може бути винесене як один із видів роботи під час підсумкового Тижня літератури рідного краю, або навпаки: за задалегідь сформованою мапою Літературної Хмельниччини можна організувати і провести Тиждень літератури рідного краю, доєднавши до цієї роботи учнів інших класів (5-9).

Також безпосередній зв'язок із географією Хмельниччини може бути зреалізований під час аналізу пейзажних сюжетів у творах письменників-земляків: аналіз природних ландшафтів Хмельниччини, що містить лісові масиви на півночі, де Поділля межує із Волинню, Подільські товтри, сади східної частини Хмельниччини, каньйони Дністра та Смотрича, озера, родючі чорноземи тощо. неможливо не звернутися до описів природи, картин побуту, звичаїв, традицій тощо.

Зрозуміло, що досить часто знайомство із літературними творами письменників-земляків вимагає звернення до відомостей із географії, регіонального краєзнавства ті історії України і Поділля, етнографії, фольклористики Хмельницького Поділля, що, у свою чергу, сприятиме розвитку допитливості, спостережливості старшокласників, допоможе у

формуванні наукової картини світу. А врахування означених психолого-педагогічних вимог щодо проведення позакласної літературно-краєзнавчої роботи сприятиме її ефективності та продуктивності.

Специфікою індивідуальних та групових форм позакласної роботи з літературного краєзнавства ми на основі аналізу фахових джерел можемо визначити їх регулярність, тобто – постійний характер, систематичність.

2.3 Масові форми позакласної роботи із літературного краєзнавства Хмельниччини

На відміну від індивідуальних та групових форм позакласної роботи з літературного краєзнавства масові форми, до яких відносять вечори художнього читання, зустрічі з письменниками, презентації нових творів чи збірників місцевих митців красного письменства, фестивалі, конкурси, карнавали, тематичні вечорниці, наукові конференції тощо, мають переважно епізодичний характер та можуть характеризуватися певною безструктурністю.

Аналіз фахових джерел та педагогічного досвіду педагогів-словесників засвідчує, що на сьогодні до найбільш запитаних форм такої роботи належать наступні: бліц-опитування, вікторини, конкурси, олімпіади, турніри, марафони, ігри, подорожі, КВНи, вернісажі та ін. Г. Самойленко у позакласній роботі з краєзнавства виокремлює такі колективні форми: екскурсії, походи пам'ятними місцями та відвідання музеїв, експедиції, вечори, олімпіади, конкурси, конференції, концерти, зустрічі [самойленко], які за умови творчого підходу цілком реально адаптувати під форми роботи безпосередньо із літературного краєзнавства.

Для усвідомлення своєрідності української літератури, відчуття унікальності та своєрідності художніх образів, неповторності мовлення письменників, учнів варто знайомити не лише із творами, що уведено до програми з української літератури, але й представниками художнього письменства рідного краю.

Краєзнавство уже саме собою покликане розширювати та збагачувати знаннями про малу батьківщину, сприяти розвитку патріотизму, формуванню почуттів любові та зацікавленості до історії та сьогодення рідного краю. Літературне ж краєзнавство сприяє більш глибокому розумінню зв'язку літератури та життя, збагатити наявні у здобувачів освіти знання із теорії літератури та своєрідність її національного розвитку. Не викликає сумніву і той факт, що методично правильно організована робота із літературного краєзнавства розвиває в учнів пошукові уміння, художній смак, самостійність та словниковий запас.

Із метою формування інтересу до літературного краєзнавства учитель-словесник зобов'язаний використовувати найрізноманітніші як традиційні, так і сучасні форми роботи, засобами яких учні мають змогу долучитися до світу природи рідного краю, людських стосунків, подій, що мали місце на його теренах у різні епохи та періоди світової та вітчизняної історії, етнографії та фольклору регіону. Особливо цікаво проводити таку роботу через співставлення реальних фактів із їхнім відображенням у художній творчості.

Проаналізований досвід налагодженої у ЗЗСО роботи із літературного краєзнавства свідчить, що особливої ефективності педагог-словесник може досягнути за умови використання матеріалів літературного краєзнавства на уроках української літератури, передбачених в програмі, а також і в позакласній та позаурочній роботі з літератури. Таке поєднання сприятиме формуванню стійкого інтересу до літератури та рідного краю, матиме позитивний вплив на розвиток творчих здібностей здобувачів освіти, а також залучатиме їх до пізнання мало дослідженого та описаного.

Традиційно форми позакласної роботи розподіляють на періодичні форми позакласної роботи з літературного краєзнавства (літературні свята) та постійні форми позакласної роботи (літературні об'єднання) [75].

До найефективніших масових та епізодичних форма позакласної роботи з літературного краєзнавства відносять також мистецькі вечори (зустрічі з письменниками-краянами) та літстудійні заняття за їхніми творами [22].

Їх ефективність визначається тим, що безпосереднє спілкування з «живим» творцем, «живе» слово письменника «допомагає яскравіше, досконаліше уявити описані події, пережити те, що відчуває поет»; «зрозумілішими стають його ідейна концепція, виховні ідеали, процес творчого мислення...» [80,с.10].

На сьогодні до найбільш запитаних та методично розроблених форм роботи із літературного краєзнавства у ЗЗСО ми, на основі аналізу педагогічного досвіду та фахових джерел, віднесемо такі: 1) літературні екскурсії Хмельниччиною у місця пов'язані із життям і творчістю письменників, що мали чи мають відношення до Хмельниччини (музеї А.Ахматової, Л.Глібова, М.Годованця, Хмельницький обласний літературний музей). Варто наголосити, що в останні роки в умовах дистанційного навчання активно використовувалися віртуальні екскурсії; 2) значну ефективність засвідчили регіональні конференції, присвячені дослідженню життя і творчості письменників Хмельниччини (чи у більш ширшому контексті – Поділля, до яких долучаються учні старших класів (у 2018 р. проведено Всеукраїнську науково-практичну конференцію «Творчість Івана Іова в контексті сучасних суспільно-літературних візій, творів поета, есе, спогадів» «Він знався на коронації слова...») [77]; 3) активно використовуються у практиці краєзнавчої літературної роботи педагогів-словесників «Літературні салони» та «Літературні вітальні», приурочені знайомству із мало відомими представниками мистецтва слова або лише із їхньою творчістю. Особливого інтересу набули зустрічі із митцями, що сприяють реалізації естетичного та морального виховання із непересічними та творчими особистостями, знайомство із творчою лабораторією митця, з процесом творення. Зокрема, у цій справі навчальні заклади Хмельниччини тісно співпрацюють із Хмельницькою обласною організацією НСПУ, Хмельницькою міською організацією НСПУ, районними відділеннями обласної НСПУ, творчими спілками, членами літературного клубу за інтересами «Автограф» та ін. До прикладу, лише за один 2018 р. у бібліотеках м.Хмельницького було

організовано майже 40 зустрічей з хмельницькими письменниками. Вперше було започатковано проведення літературних полілогів у бібліотеці-філії №8. Один з них був присвячений творчості Івана Іова «Різьбяр власного духу» [77]. 4) традиційно найбільш поширеною формою із літературного краєзнавства у сучасних ЗЗСО є гуртки літературного краєзнавства, члени яких є водночас активними учасниками МАН, де презентують свої роботи у різних секціях (літературознавство, літературна творчість, краєзнавство, фольклористика, мовознавство); 5) поширеними у якості позакласної краєзнавчої роботи, зокрема й в умовах дистанційного навчання, є літературні краєзнавчі вечори, де учні мають можливість презентувати самостійно відібрані поетичні чи прозові твори своїх земляків, переважно маловідомих, і знайомити своїх однокласників чи членів гуртка із мистецькою цінністю їх творчості, набуваючи, водночас, умінь художнього читання, закріплюючи уміння аналізувати художні тексти за допомогою різних видів аналізу.

Цілком зрозуміло, що перераховані нами форми позакласної роботи з літературного краєзнавства не вичерпують усього різноманіття їх асортименту, котрий на сьогодні, по суті, демонструє невичерпність та оригінальність. Однак учителі-словесники повинні враховувати низку принципів організації такої діяльності: вікові та індивідуальні особливості, добровільність участі, конкретні можливості регіону (міста, села) та ін.

Досить ефективним видом позакласної роботи літературного краєзнавства у ЗЗСО зарекомендували себе екскурсії, стосовно організації яких розроблено такі рекомендації: один-два рази на рік учитель організовує старшокласників екскурсію пізнавального характеру з метою познайомити з літературною спадщиною Хмельниччини. Екскурсії як вид позашкільної роботи не дуже поширені, хоч вони потрібні для збагачення життєвих вражень гуртківців, розвитку вміння спостерігати, вивчати, записувати, систематизувати записане про творчість митців рідного краю, з метою залучити їх до активного читання творів земляків.

Відзначимо основні, на наш погляд, моменти, важливі у справі організації і проведення різних форм позакласної роботи:

1. Оптимальність позакласної роботи, її ефективність визначається поступовим розвитком у вихованців таких якостей: стійкого інтересу до справи, посилення соціальної визначеності, самостійної творчої активності; уміння свідомо й інтелектуально повноцінно використовувати свій вільний час для гармонійного саморозвитку; підвищення особистісного статусу у позакласному колективі; можливість для повнішого розкриття особистістю її здібностей і обдарувань на тій чи іншій віковій стадії, для соціального, морально-естетичного зростання; уміння ефективно здійснювати свій розвиток, контролювати й коригувати свої мрії, бути суб'єктом виховного процесу; професійно самовизначитися.

2. Учитель-словесник повинен проводити позакласну роботу, органічно поєднуючи її з навчальною, роботою факультативів, охоплюючи якнайбільшу частину учнів, оскільки саме такий зв'язок забезпечує освітню, виховну і розвивальну роль навчання.

3. Учителі-словесники повинні донести до свідомості учнів розуміння того, що література Хмельниччини – це складова українського літературного процесу, що розвивається в руслі її основних напрямів та течій.

4. Вивчення літератури рідного краю передбачає реалізацію міжпредметних зав'язків.

Серед нетрадиційних форм позакласної роботи з вивчення літератури рідного краю ми виділили насамперед ті, що пов'язуються із реалізацією художньо-виконавського потенціалу учнів. Тобто, мова йде про такі форми роботи, що реалізуються через виразне читання, інсценізацію, драматичні гуртки, шкільні театри, засобами яких відбувається розвиток таланту в умінні художнього читання, інтерпретації та драматичної гри.

Заслуговує на увагу також класифікація форм позакласної роботи з літератур основі принципів діалогізму та проблемності: міні-лекторій (лекції проблемні, діалогічні (бінарна лекція або лекція вдвох), лекції-візуалізації);

диспути; інсценізації; літературно-музичні вечори, фольклорно-літературні портрети (Устим Кармелюк та ін.); реклами літературних творів; літературні читання; електронний альбом тощо. В останні роки в умовах дистанційного навчання поруч із традиційними, що добре себе зарекомендували в роботі із учнями ЗЗСО, формами позакласної роботи з української літератури, набувають розвитку нові, до яких ми насамперед віднесли роботу над проєктами та участь в інтерне-олімпіадах, конкурсах, конференціях.

Отже, позакласна робота з літератури традиційно займає значне місце у шкільній літературній освіті і представлена широкою гамою видів та форм роботи із організації та проведення традиційних та нових заходів, спрямованих на глибше знайомство та засвоєння фольклорних жанрів.

Підсумком позакласної роботи із літературного краєзнавства є проведення у школі Предметного Тижня. Приклади змісту Тижня літератури рідного краю і видів діяльності та форм роботи ми помістили в додаток, однак вважаємо за потрібне більш детально висвітлити сучасні вимоги щодо методики проведення цього масового виду позакласної роботи.

Так, по-перше, мета та зміст предметного тижня позакласної роботи з літературного краєзнавства мають бути органічно включені у рамки навчально-виховного процесу та бути продовженням роботи, яку ведуть педагоги на своїх уроках. Проте новизна тижня літератури рідного краю у тому, що її проведення передбачає використання як сучасних інформаційних технологій, і нестандартних форм організації позакласних заходів зі знайомства безпосередньо із митцями художнього слова рідного краю та їх творами.

У свою чергу зміст предметних днів ґрунтується на матеріалі, відбраному його організаторами із урахуванням принципу відповідності віковим та індивідуальним інтересам здобувачів освіти у ЗЗСО. Обов'язковими також є завдання пошукового змісту, завдання на кмітливість та логіку.

Серед основних методів роботи при організації таких тижнів можемо виділити колективні творчі справи, ігрову діяльність, роботу з Інтернет-ресурсами, використання методу проєктів та ін.

Проведенню предметного тижня будт-якогог навчального предмета у ЗЗСО передують кілька основних підготовчих етапів:

1. Методико-мотиваційний, який розпочинається за два-три місяці до проведення предметного тижня і має на меті створення організаційного комітету, який складають учителі-словесники, представники гуртків, української літератури, бібліотекарі. Основні завдання оргкомітету полягають в тому щоб: а) визначення завдань кожного дня Тижні літератури рідного краю через перелік основних заходів для кожного класу, форми, кількість учасників;

Зміст тижня може має мати різну форму: або повністю розкривати якусь одну тему, творчість одного письменника-земляка, або кожен день можу бути спрямованим різних завданням щодо літератури рідного краю.

2. За два тижні до проведення Тижня літератури рідного краю проводиться підготовчий етап-зібрання членів організаційного комітету, під час якого розробляють план проведення тижня та визначають для кожного окремого заходу і кожного дня відповідальних та виконавців. Важливо також визначити день, до якого повинні бути завершені всі підготовчі завдання.

За 10-15 днів до початку роботи Тижня літератури рідного краю необхідно вивісити Оголошення про його початок, де має бути подано детальну інформацію про порядок і зміст запланованих заходів. Водночас випускається газета, в якій більш детально розповідається про майбутні заходи.

3. На ступний етап – організаційний, що проходить напередодні відкриття Тижня і присвячений узгодженню усього запланованого під час підготовчого етапу.

4. Реалізаційний етап розпочинається безпосередньо в день відкриття Тижня.

5. Рефлексивний етап важливий тим, що передбачає і самоаналіз результатів проведеної роботи усіма учасниками Тижня і членами оргкомітету, що вимагає і систематизації інформації, і усвідомлення її значення.

Важливо за підсумками досягти таких результатів:

- зростання рівня знань про особливості літературного процесу краю (у нашому випадку – Хмельниччини), або про творчість якогось одного представника;
- підвищення у здобувачів освіти, і членів організаційного комітету Тижня, і учасників, і слухачів та глядачів проведених заходів віри у власні сили, здібності та можливості;
- формування та закріплення загальних літературознавчих компетенцій здобувачів освіти;
- удосконалення рівня комунікативних якостей здобувачів освіти, зокрема, й уміння отримувати інформацію з різних джерел, творчо її засвоювати, спілкування, проявляти ініціативу тощо.

Уточнюємо, що проведення Тижня літератури рідного краю – це загальношкільний захід, тому він має масовий характер і покликаний залучати до заходів усі класи з урахуванням вікових можливостей. Тобто, як зауважують фахівці: «завдання та методика роботи суттєво відрізняється, адже потрібно враховувати вікові особливості кожного. Тому для 5-8 класів тиждень української мови має свої специфічні завдання, які не перегукуються з іншими. [42, с. 177].

У цілому ж, зміст заходів Тижня літератури рідного краю у ЗЗСО підпорядковується наданню здобувачам освіти заряду позитивних емоцій та поглибленню знань учнів, у той час, як учителі-словесники мають можливість спостерігати та оцінювати результати своєї праці, своїх потрачених зусиль.

Такого виду масовий захід із позакласної роботи повинні сприяти розвитку творчих здібностей здобувачів освіти, розвитку пізнавальних інтересів, умінь працювати з інформацією, формують бажання бути активним, виховують любов до свого краю, усвідомлення його ролі на

загальноукраїнському фоні тощо. Тобто, означений вид масової роботи із літературного краєзнавства вписується у загальну концепцію позакласна робота у ЗЗСО: «Позакласна виховна діяльність спрямована на виховання гармонійної особистості та заснована на законах творчості, які передбачають залучення дітей до реальної співтворчості, інтелектуального діалогу, гармонізації спілкування, успіху, можливості почуватися вільно» [48]. Проведення будь-якого виду позакласної діяльності, зокрема й із літератури рідного краю, відбувається паралельно із з класною, тому й основна її задача - розширення, поглиблення та вдосконалення знань, здобутих учнями у школі.

Безпосередньо мету Тижня літератури рідного краю у ЗЗСО можемо сформулювати як можливість донести до здобувачів освіти образу своєї малої Батьківщини з точки зору його літературного багатства, ознайомлення здобувачів освіти з творчістю письменників-земляків, розвиток творчої уяви, уміння опрацьовувати літературні джерела, знайомити здобувачів освіти з багатством рідної мови тощо.

Традиційно структура Тижня літератури рідного краю розпочинається з урочистої лінійки для всієї школи, де здобувачі знайомляться із планом Тижня. . Останній день – це день підсумків. Тиждень літератури рідного краю може мати досить нестандартні форми проведення, його завдання - привернути інтерес здобувачів освіти до позакласної роботи з літературного краєзнавства, поглиблює знання, надати досвіду дослідження, роботи з додатковими джерелами, допомагає розвивати особисті якості, такі, зокрема, як аналізувати і робити висновки, презентувати результати власного чи групового дослідження, декламувати та інсценізувати тощо.

Отже, масові форми позакласної роботи з літератури рідного краю відкривають перед учителями-словесниками широкі можливості щодо вибору тем, персоналій, художніх творів, оскільки чинною програмою з української літератури визначається повна самостійність словесника у відборі і плануванні змістового наповнення краєзнавчого компонента літературної освіти, зокрема й у позакласній роботі, то саме масові її форми повинні бути

організовані так, щоб мати найбільший вплив та задіяти найбільшу кількість учасників. Водночас через свою специфіку, пов'язану із персоналіями та їх творами, позакласна робота з літературного краєзнавства «наділена особливою енергетикою щодо активізації уваги школярів до художньо-мистецьких надбань своїх земляків. У цьому напрямі варто провадити системну роботу – від пошукової та видавничої і до науково-популяризаторської та методичної» [56,с.115].

Цікаво, змістовно, творчо проведені масові заходи з літератури рідного краю можуть стати поштовхом до пошуково-краєзнавчої чи науково-дослідної роботи старшокласників, сприяючи збагаченню знань про літературне життя Хмельниччини новими цікавими фактами та подіями.

2.4 Орієнтовна система роботи з літературного краєзнавства Хмельниччини у 10-11 класах

Отже, у цілому при формуванні системи роботи з літературного краєзнавства у позакласній роботі саму позакласну роботу ми розуміємо як складову навчально-виховної роботи школи, яка є однією з форм організації дозвілля учнів, а також сукупністю різних видів діяльності, що володіє широкими можливостями позитивної дії на учнів і є самостійною сферою навчально-виховної роботи вчителя, яка здійснюється у взаємозв'язку з роботою на уроці. Це система занять, заходів і організованого навчання учнів, що проводяться в школах і поза ними під керівництвом учителів, громадськості, органів учнівського самоврядування [44,с.3]. Під літературним краєзнавством Хмельниччини ми розуміємо твори авторів українського письменства, чиє життя і літературний розвій пов'язані територіально та духовно з Хмельниччиною (варіант – з Поділлям).

Основна мета запропонованої системи з позакласної роботи із літературного краєзнавства полягає в тому, щоб дати змогу старшокласникам ЗЗСО більш глибоко вивчити літературні процеси в окремо взятому

українському регіоні – Хмельниччині, що не лише сприятиме кращому зрозумінню своєрідності літературного життя краю, збагачує здобувачів освіти знаннями про творчість митців художнього слова, які народилися на теренах краю, які творили на його теренах і жили тут певний час, та тих, хто його оспівував у своїх творах. Також саме завдяки позакласній роботі з літературного краєзнавства старшокласники мають змогу набути певного багажу знань, необхідного для виконання наукових проєктів, зокрема й у системі роботи обласного відділення МАН. Проведення у ЗЗСО позакласної роботи з літературного краєзнавства покликане сприяти розвитку творчих літературних здібностей учнів, удосконаленню дослідницько-пошукових умінь, а також має певні профорієнтаційні можливості.

У цілому, запропонована система для вивчення літератури Хмельниччини (як варіант – Поділля) спрямована на те, щоб у руслі загальних сформульованих завдань шкільної літературної освіти для учнів 10-11 класів, «навчити старшокласників усвідомлено ставитися до читання, формувати власну естетичну траєкторію самоосвіти, розвивати художній смак. Це сприятиме розвитку креативності, творчого мислення, яке дає можливість бути соціально активною особистістю, готовою жити у відкритому громадянському суспільстві, сформованому на принципах гідності, поваги до іншого, демократизму тощо [71, с. 2].

При побудові нашої системи позакласної роботи із літературного краєзнавства Хмельниччини для старшокласників ЗЗСО ми намагалися відібрати такі твори письменників-земляків, котрі б допомагали їм знаходити відповіді на екзистенційно важливі для їхнього віку запитання, сприяли збагаченню їх художнього й психологічного досвіду, що матиме позитивний вплив на формування свідомості здобувачів освіти, «які хочуть бути успішними творцями сьогодення, активними громадянами України як країни європейської і «країни культури» [71, с. 2]. Намагалися також дотримуватися заявленого у чинній перехідній програмі з української літератури для 10-11 класів підходу, коли «В умовах, коли старшокласники значну частину свого

життя проводять у віртуальному світі, перебувають у реальності, де співіснують елітарне й масове, де рг-технології можуть створити подію з того, що не має високої естетичної вартості, важливо навчити їх розрізняти якісні мистецькі об'єкти від того, що є проминальним і кон'юнктурним» [71, с. 2].

Узагальнююча таблиця відтворює систему роботи з літературного краєзнавства Хмельниччини у 10-11 класах, рекомендовану до реалізації у різних формах позакласної роботи.

Таблиця 1.1

Форми і види індивідуальної, групової та колективної систематичної та епізодичної роботи з позакласної роботи з вивчення літератури Хмельниччини

клас	Тема	Міжпредметні зв'язки	Твори мистецтва	Орієнтовні види позакласної роботи
10	Міфічна та легенди	«Вступ до історії України та громадянсько-ї освіти». Тема: Причини, привід, результати і наслідки історичних подій, явищ, процесів. Присутність минулого в сучасному	історією походження української державної символіки (тризуб)	Індивідуальні (записати легенду від старших членів родини) Групові : фольклорний гурток : прослуховування легенд про флору, фауну, історію рідного краю, героїв і відомих історичних осіб; про Устима Кармелюка, про битву біля Пиляви; про заснування міст і сіл, їхні назви

		<p>громадському просторі(історичні пам'ятки, топоніміка, лексика, фольклор, соціальні практики тощо).</p>		
	<p>Народні перекази</p>	<p>«Вступ до історії України та громадянської освіти» Тема; Українська культура, українські традиції та звичаї</p>	<p>Відвідати історико-архітектурний комплекс «Кам'янець-Подільська фортеця», Меджибізький замок</p>	<p>Індивідуальні (записати легенду від старших членів родини) Групові : фольклорний гурток : прослуховування легенд про флору, фауну, історію рідного краю, героїв і відомих історичних осіб; про Устима Кармелюка, про битву біля Пиляви; про заснування міст і сіл, їхні назви; Масові:</p>
	<p>Загадки</p>	<p>математичні загадки (математика); малі фольклорні жанри на</p>	<p>Використання методичного інтегрованого музично-образотворчого посібника</p>	<p>Індивідуальні: записати загадки від старших членів родини; Групові: фольклорний гурток (тематичні малюнки до</p>

		уроках розвитку мовлення (українська мова).	«Аудіоматеріал д о теми «Загадки як вид усної народної творчості» інтернет-платформа «Гіпермаркет знань».	відгадок); Масові : вечір загадок та відгадок
Прислів'я та приказки.	Народознавство, зарубіжна література	Виставка-презентація (можливо і в електронній формі) художніх творів українських митців із пареміями-заголовками, у яких втілено головний зміст тексту, що ґрунтується на авторському ставленні й осмисленні породжуваної інформації: Г. Квітка-	Індивідуальні: тематичний збір приказок та прислів'їв від старших членів родини; дослідження художніх творів на предмет наявності приказок і прислів'їв; підготовка малюнків-ілюстрацій до паремій. Групові: метод проекту по створенню збірки паремій населеного пункту, району, області, окремого автора чи певного твору; шифрування паремій у ребуси; створення «живих» картин-	

			<p>Основ'яненко “Добре роби – добре й буде”; Панас Мирний “Хіба ревуть воли, як ясла повні”;</p> <p>М. Кропивницький “За сиротою і Бог з калитою, або ж Несподіване сватання”, “Лихо не кожному лихо – іншому й талан”, “Де зерно, там і полова”, “Хоть з мосту та в воду головою”, “Дай серцеві волю, заведе у неволю», “Доки сонце зійде, роса очі виїсть”;</p> <p>М. Старицький “Як ковбаса та чарка, то минеться й сварка”, “Крути, та не перекручуй”, “За двома зайцями”;</p>	<p>ілюстрацій до паремій; Масові: лінгвістичні КВК;</p>
--	--	--	---	---

			<p>О. Стороженко “Вчи лінивого не молотом, а голодом”, “Лучче нехай буде злий, ніж дурний”, “Се така баба, що чорт їй на махових вилах чоботи оддавав”, “Розумний бреше, щоб правди добути”, “Не впусти рака з рота”; Ганна Барвінок “Не було змалку, не буде й д’останку”; Б. Антоненко- Давидович “Не святі горшки ліплять”; І. Липа “Очі завидющі, руки загребущі, ніс за вітром”; М. Левицький “Куди соколи літають, туди ворон не пускають”; М.</p>	
--	--	--	---	--

			Стельмах “Кров людська – не водиця”; Ю. Дольд-Михайлик “І один у полі воїн” та ін.	
	Народна казка	Народознавство, зарубіжна література, музика, образотворче мистецтво	Ілюстрації до українських казок Костя Лаврова; Мультиплікаційні фільми за мотивами українських народних казок	Індивідуальна: читання збірок казок; перегляд вітчизняних мультиплікаційних фільмів за мотивами казок. Групова: малюнки-ілюстрації до епізодів казок; знайомство з варіантами народних казок; інсценування казок та уривків, підготовка костюмів і масок; гурток «Театр казок»; Масові: вечір «В гостях у казки»; гра «Вгадай героя»; вікторина «Вгадай казку за прислів'ям»
10	Народна обрядова	фольклорна спадщина інших	К. Стеценко. «Колядки», М. Леонтович.	Індивідуальні: записи обрядового фольклору свого населеного пункту;

	<p>пісня</p>	<p>слов'янських народів (народознавство, зарубіжна література);</p>	<p>«Щедрик», М. Лисенко. Музичні обробки українських веснянок; колискові пісні у виконанні Росави (музичне мистецтво); А. Петрицький «Різдвяний ранок», С. Васильківський. «Весна в Україні»; Микола Пимоненко «Великодня утренья» (1891; «Великдень» Віра Барінова-Кулеба (образотворче мистецтво)</p>	<p>Групова: робота фольклорно-етнографічно гуртка із вивчення календарного фольклору чотирьох циклів (весняного, літнього, осіннього, зимового);</p> <p>Масові форми: свята усіх чотирьох сезонів (Весну зустрічаємо, зиму проводжаємо)</p> <p>«Колодій», «Веснянки», «Гаївки», «Ой, Купало, Купало», «Свята Покрова», «Андріївські вечорниці», «Від Романа до Йордана», «Колядки Поділля» «Щедрівочка щедрувала» та ін.</p>
	<p>Коліскові пісні</p>	<p>Народознавство, музика</p>	<p>Мистецький проєкт «В обіймах колискових»</p>	<p>Індивідуальні: записати колискові су своїй родині;</p> <p>Групові: засідання гуртка на тему «Поетика народних колисанок»; «Зв'язок літературних авторських колискових</p>

				<p>пісень із фольклорним жанром» (питання творчих історій, змісту й поетики колискових пісень авторства Тараса Шевченка, Степана Руданського «Над колискою», Пантелеймона Куліша «Люлі-люлі», Якова Щоголева «Баю бай», Лесі Українки «Колискова. Мі Areggsio», Осипа Маковея «Тихий сон по горах ходить», Петра Карманського, Олександра Олеся «Над колискою «Пісня матері»), Спиридона Черкасенка та ін.</p>
10	3	козацьк а доба (історія України).	І. Айвазовський. «Чумацька валка» (образотвоче мистецтво); М. Лисенко. «Запорозький марш» (музичне мистецтво)	<p>Індивідуальні: збір суспільно-побутових пісень свого населеного пункту; повідомлення «Образи усторичних пісень»;</p> <p>Групові: інтегроване заняття гуртка «Історія Поділля в</p>

	<p>жнуть», «Стоїть явір над водою», «Гомін, гомін по дїброві», «Ой у степу криничен ька</p>			<p>історичних та побутових піснях»; Масові: тиждень Українського козацтва, вечір сучасного воєнного фольклору; вечір- зустріч із виконавцями та збирачами фольклору;</p>
	<p>Кол омийки «Дозвілл я молоді», «Жартівл иві коломийк и»</p>	<p>Повість М.Коцюбинсь кого «тіні забутих предків»; музика «троїсті музики»; фольклористи ка</p>	<p>Збірки коломийок В.Гнатюка, Хв. Вовка, Ф.Коллеси; Симфонічна п'єса Л. Колодуб «Троїсті музики». Л. Зоріна. Троїсті музики; «Троїсті музики» (легенда). Картина Романа і Надії Федини «Коломийка»; картини М.Кочубей «Троїсті музики»</p>	<p>Індивідуальні: реферат про особливості поетики коломийок; Групові: засідання фольклорного гуртка на тему «Інтегративність жанру коломийки: вокал, хореографія, інструментальн музика»; Масові» вечір «В'язанка коломийок»;</p>

			та В.Одайник «Троїсті музики»	
10	Укр аїнські історичні пісні»	боротьб а козаків проти турецько- татарських завойовників, польсько- шляхетського гніту (історія України); музика, образотворче мистецтво; етнологія (козаки- характерники)	Ікона Покрова Богородиці з козаками (XVII ст); картини М.Дерегуса: серії «Хмельниччина» (1943–45); ілюстрації до «Тараса Бульби» (1952); у двох портретах звитяжного гетьмана молодого, мужнього (1945) і поважного держ. діяча (1953, за В.Гондіусом); у картині «Переяславська рада» ; картина І.Задорожного «Богдан Хмельницький залишає в заставу кримському хану	Індивідуальні: реферативні повідомлення «Художні особливості історичних пісень» Науковий проєкт «Історичні та вигадані постаті в історичних піснях»; «Козацькі та історичні пісні про неволю»; Групові: засідання фольклорного гуртка на тему «Відтворення історичних подій в історичних українських піснях - схематичне, але влучне, зафарбоване козацьким г умором» Масові: вечір «Історія України та українців у піснях та фольклорі»; вікторина «Знавці козацьких традицій та фольклору».

			<p>свого сина Тимоша» (1954); картини І.Шульги: «Московські посли вручають грамоту Б.Хмельницькому », «Дума козацька» та «Переяславська рада» та ін. П.Андрусів («Зустріч Мазепи з Костем Гордієнком», 1968, полотно, олія), Ю.Кульчицький («Погоня», 1998, дереворит). О.Мазурик (серія «Козаків Мамаїв» опера Ф.Кричевського «Тарас Бульба», «Козацький марш» М.Воньо та ін.</p>	
--	--	--	--	--

	<p>Пісні Марусі Чурай «Засвіті встали козаченьки», «Віють вітри, віють буйні», «Ой не ходи, Грицю»</p>	<p>боротьба козаків проти турецько-татарських завоювників, польсько-шляхетського гніту (історія України). Мистецтво: музика та образотворче; телевістава «Маруся Чурай»</p>	<p>арія Наталки «Віють вітри, віють буйні..» з опери М. Лисенка «Наталка Полтавка»; «Засвіті встали козаченьки» (комп. М. Лисенко, Б. Лятошинський, Л. Ревуцький) (музичне мистецтво); В. Маковський. «Українська дівчина» (1880 р.); М. Пимоненко. «Проводи козака» (1902 р.) (образотворче мистецтво).</p>	<p>Індивідуальні: проєкт «Лірика Марусі Чурай», Групові: засідання гуртка: «Образ Марусі Чурай у мистецтві»: Масові: відео-конференція «Місцями легендарної Марусі Чурай»; вечір «Пісні Марусі Чурай»</p>
	<p>Українські народні думи «Маруся</p>	<p>історія України (доба Козаччини, Гайдамаччини,</p>	<p>фільм «Поводир», 2014; режисер О. Санін; мультфільм «Маруся</p>	<p>Індивідуальні: проєкт «Образ Марусі Богуславки в українському мистецтві»</p>

	Богуслав ка»	Коліївщини, Руїни); (балет, лібрето <u>В. Чаговця</u>) Лібрето балету Маруся Богуславка	Богуславка», 1966 (кіномистецтво); виконавська діяльність кобзарів та лірників; М. Лисенко. Опера «Маруся Богуславка» (музичне мистецтво); М. Дерегус. «Маруся Богуславка»; І. Айвазовський. «Чорне море» (образотворче мистецтво).	Групові: обговорення образу Марусі Богуславки за романом І.Багряного «Буйний вітер»; засідання гуртка на тему «Образ Марусі Богуславки у статті « Маруся Богуславка // Шевченківська енциклопедія: Т.4:М. Па : у 6 т. / Гол. ред. М. Г. Жулинський.. Київ : Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка, 2013. С. 99- 100.
11	Род инно- побутові пісні	Фолькл ор слов'янських народів; народознавст во; мистецтво (музика, образотворче мистецтво)	І. Соколов. «З базару»; М. Пимоненко. «Ревнощі», «Побачення», «Суперниці»; С. Васильківський. «А що мати скажуть» (образотворче мистецтво); музика М. Лисенка до	Індивідуальні: проекти та дослідження в системі роботи МАН: «Весільні пісні Поділля», «Соромницькі пісні у весільному обряді Хмельниччини»; «Жіночі та чоловічі образи у родинному фольклорі мого краю» тощо. Групові: засідання гуртка або драматична вистава «Подільське

			українських народних пісень	весілля»; Масові: інтернет-конференція «Родинно-побутова лірика Хмельниччини»;
	Укр аїнські народні балади	козацьк а доба (історія України); народознавство (міфологія); мистецтво	В. Васильківський. «Козак в степу. Тривожні знаки»; С. Якутович (із альбому «Абсолютний слух часу», 2008); О. Сластіон. «Проводи на Січ», 1898; Ю. Нікітін. «Козак-херувим» (образотворче мистецтво); «Ой, із-за гір, з-за гір» із альбому «Українські народні козацькі пісні та думи», 2005; «Ой на горі вогонь горить» (із альбому «Українська козацька	Індивідуальні: проєкт чи наукове дослідження в системі роботи МАН : «Класифікаці народних балад Хмельниччини»; «Міфологізм баладного жанру»; «Особливості композиції баладного фольклорного жанру». Створення журналу ілюстрацій балад; Групові: засідання фольклорного гуртка «Жанр балади у фольклорі та літературі: спільне та відмінне». Масові: інтернет-конференція «Збірка О.Влизька «Книга балад»

			історична пісня (XVI-XVII ст.); гурт «Хорея Козацька», 2005	
--	--	--	--	--

ВИСНОВКИ

Отже, проведене дослідження уможливило низку висновків та узагальнень.

Актуальність та доцільність обраної теми у цілому визначається, по-перше, існуючою невідповідністю між значенням літератури рідного краю для розвитку і виховання здобувачів освіти, та мізерною кількістю годин, які виділяються на її вивчення на уроках української літератури у ЗЗСО, що

вимагає пошуків додаткових ресурсів для знайомства з її здобутками та особливостями.

Під літературним краєзнавством у ЗЗСО ми розуміємо один із видів краєзнавства й особливу галузь літературознавства, що займається вивченням літературного процесу в певному регіоні, місцевості (краї, області, районі, місті, селі), а предметом його дослідження є діяльність місцевих письменників, літературних об'єднань, гуртків, а також перебування в регіоні вітчизняних і зарубіжних письменників, відображення краю в художній літературі. При цьому зв'язки письменників з місцевістю досліджуються комплексно: за біографічними даними, тематикою творчості, прототипами образів-персонажів, описом подій, що там відбувалися, картинами побуту й природи, передачею місцевого колориту тощо

З'ясували, що саме позакласна робота як одне із найважливіших джерел різноманітних художніх вражень учнів: читацьких, музичних, театральних, може сприяти системному вирішенню означених запитів за умови дотримання основних принципів її організації, які ми винесли у додаток А, а також забезпечення умов ефективності організації позакласної роботи із вивчення літературного краєзнавства у старших класах ЗЗСО.

При формуванні системи роботи з літературного краєзнавства у позакласній роботі саму позакласну роботу ми розуміємо як складову навчально-виховної роботи школи, яка є однією з форм організації дозвілля учнів, а також сукупністю різних видів діяльності, що володіє широкими можливостями позитивної дії на учнів і є самостійною сферою навчально-виховної роботи вчителя, яка здійснюється у взаємозв'язку з роботою на уроці. Це система занять, заходів і організованого навчання учнів, що проводяться в школах і поза ними під керівництвом учителів, громадськості, органів учнівського самоврядування. Під літературним краєзнавством Хмельниччини ми розуміємо твори авторів українського письменства, чие життя і літературний розвій пов'язані територіально та духовно з Хмельниччиною (варіант – з Поділлям).

Основна мета запропонованої системи з позакласної роботи із літературного краєзнавства полягає в тому, щоб дати змогу старшокласникам ЗЗСО більш глибоко вивчити літературні процеси в окремо взятому українському регіоні – Хмельниччині, що не лише сприятиме кращому зрозумінню своєрідності літературного життя краю, збагачує здобувачів освіти знаннями про творчість митців художнього слова, які народилися на теренах краю, які творили на його теренах і жили тут певний час, та тих, хто його оспівував у своїх творах. Також саме завдяки позакласній роботі з літературного краєзнавства старшокласники мають змогу набути певного багажу знань, необхідного для виконання наукових проєктів, зокрема й у системі роботи обласного відділення МАН. Проведення у ЗЗСО позакласної роботи з літературного краєзнавства покликане сприяти розвитку творчих літературних здібностей учнів, удосконаленню дослідницько-пошукових умінь, а також має певні профорієнтаційні можливості.

У цілому, запропонована система для вивчення літератури Хмельниччини (як варіант – Поділля) спрямована на те, щоб у руслі загальних сформульованих завдань шкільної літературної освіти для учнів 10-11 класів, «навчити старшокласників усвідомлено ставитися до читання, формувати власну естетичну траєкторію самоосвіти, розвивати художній смак. Це сприятиме розвитку креативності, творчого мислення, яке дає можливість бути соціально активною особистістю, готовою жити у відкритому громадянському суспільстві, сформованому на принципах гідності, поваги до іншого, демократизму тощо.

При побудові нашої системи позакласної роботи із літературного краєзнавства Хмельниччини для старшокласників ЗЗСО ми намагалися відібрати такі твори письменників-земляків, котрі б допомагали їм знаходити відповіді на екзистенційно важливі для їхнього віку запитання, сприяли збагаченню їх художнього й психологічного досвіду, що матиме позитивний вплив на формування свідомості здобувачів освіти, «які хочуть бути

успішними творцями сьогодення, активними громадянами України як країни європейської і «країни культури».

Зауважили на тому, що організована із урахуванням комплексності основних принципів позакласна робота з української літератури з вивчення літератури рідного краю в старших класах ЗЗСО сприятиме забезпеченню системності та діалектності знань, формуванню наукової картини світу.

Окреслили та винесли у таблицю перелік низки індивідуальних, групових та масових заходів із позакласної роботи з української літератури, спрямованих на глибше розуміння та засвоєння її особливостей та історичного розвитку. . Виділили серед них елементи нових, нетрадиційних форми та видів роботи: інтернет-конференції, робота над проєктами, участь в інтерне-олімпіадах, конкурсах, ігрові форми тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бабійчук Т. Формування української ментальності у студентів педагогічного коледжу як результат екзистенційно-діалогічної парадигми (на матеріалі позакласної роботи з літератури). *Теоретична і дидактична філологія*: Збірник наукових праць. 2011. Випуск 10. С.445–454.
2. Башманівська Л.А. Література рідного краю в контексті сучасних освітніх завдань. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/1125/1/04blasov.pdf> (дата звернення 12.02.2022).
3. Білавич Г., Данилюк Т. Шкільне літературне краєзнавство як актуальна науково-педагогічна проблема сьогодення. URL: <https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:Y1pLjD3OxVUJ:https://kpibs.pnu.edu.ua/wp-content/upload> (дата звернення 04.05.2022).
4. Бугрій В. С. Краєзнавча робота як засіб розвитку пізнавальних можливостей учнів загальноосвітніх шкіл України. *Педагогічний альманах: Збірник наукових праць*. Херсон: РПО, 2010. Випуск 7. С. 260–264.
5. Горда М. Формування творчої особистості майбутнього вчителя в процесі вивчення літератури рідного краю. *Українська література в загальноосвітній школі*. 2001. № 2. С. 32–38.
6. Горда М. С. Літературне краєзнавство Буковини : (методичні аспекти) : навч. посіб. Чернівці : Рута, 2002. 303 с.
7. Гуняк М. Можливості літератури рідного краю. *Українська мова та література*. 2002. № 40. С. 3–4.
8. Васильчук М. Особливості викладання курсу «Літературне краєзнавство» на філологічному факультеті вищої школи (з досвіду роботи в Коломийському інституті Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника). URL: <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:kfqboldu9gAJ:dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle> (дата звернення 12.08.2022).
9. Волинець І.М. Методичні аспекти вивчення літературного краєзнавства у профільній школі. *Народна освіта*. 2009. №2 (8).

- URL: <http://www.narodnaosvita.kiev.ua/vupysku/8/statti/2volinec.htm> (дата звернення 15.11.2021).
10. Волинець І.М. Теорія та історія літературного краєзнавства. URL: https://www.narodnaosvita.kiev.ua/Narodna_osvita/vupysku/8/statti/2volinec.htm (дата звернення 14.10.2021).
11. Волинець І.М. Психолого-педагогічні засади вивчення старшокласниками літературного краєзнавства у курсі зарубіжної літератури. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/690/1/04vimkzl.pdf> (дата звернення 15.03.2022).
12. Волинець І. Система психолого-педагогічних засад вивчення літературного краєзнавства в курсі літератури. URL: <https://ukrlit.net/article1/1844.html> (дата звернення 10.12.2021).
13. Данилюк Т. Літературне краєзнавство як провідна засада сучасної школи. *Гірська школа українських Карпат*. 2018. № 18. С.15–17.
14. Демідієнко О., Іонова О. Основи краєзнавства : навч. посіб. Харків : Світ дитинства, 1999. 96 с
15. Довиденко Л. Про літературне краєзнавство. URL: <https://www.dovydenko.ru/publitsistika/255-o-literaturnom-kraevedenii.html> (дата звернення 14.03.2022).
16. Зайдлер Н., Зотова В. Літературне краєзнавство: концептуальний підхід і шляхи його реалізації. *Рідна школа*. 2006. № 1. С. 45–46.
17. Ісаєва О.О. Теорія і технологія розвитку читацької діяльності старшокласників у процесі вивчення зарубіжної літератури: автореф. дис. д-ра пед. наук: спец.13.00.02 / Київ, 2004. 40 с
18. Ілліотченко Л.Г. Використання краєзнавчого матеріалу на уроках літератури. *Краєзнавчі діалоги: Сумщина у сув'язі тисячоліть: матеріали регіональної конференції* (м. Суми, 21 квітня 2021 року) / за заг. ред.: С.В. Драновська. Суми : НВВ КЗ СОШПО, 2021. С.82–86.
19. Качур В.В. Використання сучасних підходів до вивчення літератури рідного краю. URL:

- <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:xLxZp7At3kUJ:oin.in.ua/vyvchennya-literaturny-ridnoho-krayu/+&cd> (дата звернення 13.02.2022).
20. Ковалишина С. Гра-драматизація як форма позакласної роботи з англійської мови. URL : [http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:4tonodXzJeIJ:www.irbis-nbu.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbu/cgiirbis_64.exe%3FC21COM%](http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:4tonodXzJeIJ:www.irbis-nbu.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbu/cgiirbis_64.exe%3FC21COM%3D) (дата звернення 07.02.2022).
21. Концепція національно-патріотичного виховання дітей і молоді. URL : mon.gov.ua/.../konczepczyia-naczionalno-patriotichnogo-vixovan (дата звернення 13.10.2021).
22. Копейцева Л.П. Творчість письменника-земляка Олега Гончаренка в контексті сучасних освітніх завдань. URL : <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:UCnFsSHMS0QJ:www.pedagogy-journal.kpu.zp.ua/archive/2> (дата звернення 13.07.2022).
23. Крамська З.М. Підготовка студентів педагогічних технікумів до краєзнавчої роботи у школі в 20-30-ті роки ХХ століття: дис... доктора філософії: 011/ Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького МОН України. Черкаси, 2021. 215 с.
24. Криловець М. Г. Краєзнавча освіта в Ніжинському університеті. *Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав – Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»*: Науково-теоретичний збірник. Переяслав-Хмельницький: ПП «СКД», 2008. С. 212–213.
25. Криловець М. Використання літературного краєзнавства Ніжинщини в соціальному вихованні молоді. Фізичне виховання, спорт і туристсько-краєзнавча робота в закладах освіти: *Збірник наукових праць. – Додаток до Гуманітарного вісника ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»*. Переяслав-Хмельницький, ФОП Лукашевич О.М., 2015. С.305–311.

26. Кузьма-Качур М., Горват М. Основи краєзнавства: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів спеціальності 013 «Початкова освіта». Мукачево: Вежа, 2016. 304 с.
27. Куцевол О.М. Специфіка та методика проведення літературних вечорів у школі. *Всесвітня література та культура в навчальних закладах України*. 2000. № 8. С.2–6.
28. Кучер В.В. Використання сучасних підходів до вивчення літератури рідного краю. *Освітній інтернет-навігатор*. Науково-методичний журнал. 2018. 1 лютого. URL: <http://oin.in.ua/vyvchennya-literatury-ridnoho-krayu/> (дата звернення 12.11.2021).
29. Лисенко А. В. Роль і місце літературного краєзнавства у процесі відродження національної школи. Збірник наукових статей «*Літературне краєзнавство: проблеми, пошуки, перспективи*». Полтава: ПДПУ, 2002. С. 131–138.
30. Лисенко А.В. Методика використання літературного краєзнавства в системі підвищення кваліфікації вчителів-словесників : дис ... кандидата пед. наук: спец. 13.00.02. / Національний педагогічний університет імені М.Драгоманова. Київ, 2002. 220 с.
31. Лісова М. Мета уроків з літератури рідного краю – поєднати образне мислення з логічним. *Сільська школа*. 2001. № 20–21. С.3–7.
32. Літературна Хмельниччина ХХ століття: хрестоматія / упорядник Микола Федунець. Хмельницький, 2005. 608 с.
33. Літературне краєзнавство Поділля в системі сучасної освіти: стан, проблеми, перспективи : зб. наук. праць / Ред. колегія: О.М. Куцевол (голов. ред.) . – Вінниця, 2011. – 337 с.
34. Ляшенко Н.Г. Використання краєзнавчого матеріалу у школі І ступеня. Посібник. Ржищів, 2013. 17 с.
35. Максимова С. Можливості здійснення позакласної роботи із краєзнавства в школі. URL: <https://www.prodlenka.org/metodicheskie-razrabotki/241937-vozmozhnosti-osuschestvlenija-vneklassnoj-rab> (дата звернення 26.04.2022).

36. Марфинець Н.В. Сутність та структура дидактичної категорії «література рідного краю». *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Педагогіка, соціальна робота». 2019. №21. С.110–113 с.
37. Марфинець Н.В. Аналіз підручників з літературного краєзнавства (на прикладі Закарпаття). URL: <https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:eWGDwePDEBgJ:https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/6315/1/%25D0%2> (дата звернення 14.02.2022).
38. Марфинець Н.В. Інноваційні технології навчання на уроках літературного краєзнавства. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Педагогіка, соціальна робота». Випуск 26. С.29–34.
39. Марфинець Н.В. Розвиток змісту літературного краєзнавства у школах Закарпаття (кінець ХІХ - початок ХХІ століття) : автореф. дис ... канд. пед. наук:13.00.01 / Національний педагогічний університет імені М.Драгоманова. Київ, 2014 . 22 с
40. Мацько В. Літературне Поділля: Довідник і переклади. Хмельницький :редакційно-видавничий відділ, 1991. 106 с.
41. Мірошніченко Л.Ф., Дишлюк Ю.М. Зарубіжна література. Позакласні заходи. 9-11 кл. : посібн. для вчителя. Харків: Ранок, 2004. 208 с.
42. Наукові основи методики літератури : навч.-метод. посібн. /Волошина Н.Й., Бандура О.М., Гальонка О.А. та ін.; за ред.Н.Й. Волошиної. Київ : Ленвіт, 2002. 344 с.
43. Науково-методична лабораторія літературного краєзнавства. URL: <https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:yVWYPNGgXv8J:https://ukrlit.kpnu.edu.ua/laboratoriia-literaturnoho-kraieznavstva/> (дата звернення 11.07.2022).
44. Особливості вивчення народної творчості в позакласній роботі. URL: <https://ukrlit.net/item/875.html> (дата звернення 24.11.2021).

45. Паламар С.П. Формування предметних компетентностей учнів основної школи у процесі вивчення дисциплін гуманітарного циклу. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/268533561.pdf> (дата звернення 12.05.2022).
46. Пасічник Є. А. Методика викладання української літератури в середніх навчальних закладах. К.: Ленвіт, 2000. 384 с.
47. Пасічник Є.А. Літературне краєзнавство в школі. Київ: Радянська школа, 1965. 136 с.
48. Петрович О.Б. Сучасні організаційні форми позакласної роботи з літературно обдарованими учнями. *Освіта та розвиток обдарованої особистості*. 2014. 31. С.32–35.
49. Позакласна робота зі світової літератури. URL: https://works.doklad.ru/view/2_209aMUUZE.html (дата звернення 04.03.2022).
50. Поліщук Я. Література рідного краю: посібник. Рівне: Азалія, 1993. 79 с.
51. Попова О.В. Становлення і розвиток інноваційних педагогічних ідей в Україні у ХХ столітті. ХДПУ ім.Г.С.Сковороди. Харків: «ОВС», 2001. 256 с.
52. Проблема вивчення літературного краєзнавства в загальноосвітній школі. URL: http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:02ERwrsvA4EJ:litnov.blogspot.com/p/blog-page_5.html+&cd=9&hl=uk&ct=clnk&gl=ua (дата звернення 13.01.2022).
53. Прокоф'єва О.Г. Шляхи використання краєзнавства в процесі навчання школярів літературі. URL: <:/Users/user/Downloads/puti-ispolzovaniya-kraevedeniya-v-protssesse-obucheniya-shkolnikov-literature.pdf> (дата звернення 14.06.2022).
54. Прус І.Т. Краєзнавча робота в школі. Київ: Радянська школа, 1984. 112 с.
55. Пультер С., Лісовський А. Методика викладання української літератури в школі: курс лекцій для студентів-філологів. Тернопіль: Підручники і посібники, 2011. 144 с.

56. Райбедюк Г. Системний підхід до використання джерел літературного краєзнавства в умовах кризи сучасної літературної освіти в Україні. *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету*. Серія: Педагогічні науки. 2021. Випуск 49. С.112–120.
57. Реп'ях С. П. Літературні музеї Чернігівщини. Київ: Реклама, 1983. 104 с.
58. Робоча програма навчальної дисципліни «Методика навчання української мови й літератури у закладах загальної середньої освіти та закладах вищої освіти». II (магістерський) рівень вищої освіти спеціальності 014. Українська мова та література. Хмельницький: ХГПА. 2021. 46 с.
59. Робоча програма навчальної дисципліни «Методика навчання української літератури» для здобувачів I (бакалаврського) рівня вищої освіти за спеціальністю 014 Українська мова та література. Хмельницький: ХГПА, 2021. 48 с.
60. Робоча програма навчальної дисципліни «Методика навчання зарубіжної літератури» для здобувачів I (бакалаврського) рівня вищої освіти за спеціальністю 014 українська мова та література. Хмельницький: ХГПА, 2021. 48 с.
61. Робоча програма навчальної дисципліни «Педагогіка з основами наукових досліджень» для здобувачів I (бакалаврського) рівня вищої освіти за спеціальністю 014 Українська мова та література. Хмельницький: ХГПА, 2021. 28 с.
62. Романько В. Краєзнавство в системі вузівської підготовки майбутнього вчителя: навчально-методичний посібник. Київ: Наукова школа, 1991. 178 с.
63. Самойленко Г. В. Краєзнавство культурно-мистецьке та літературне: навч. посібн. Ніжин: НДПУ, 2001. 150 с.
64. Селевко Г.К. Сучасні освітні технології: навчальний посібник. URL : http://school11sp.ru/data/uploads/docs/v_pomosch_uchitely/7.pdf (дата звернення 09.07.2022).

65. Ситченко А.Л. Методика навчання української літератури в загальноосвітніх закладах : навч. посіб. для студентів-філологів. Київ. : Ленвіт, 2011. 291 с.
66. Степанишин Б.І. Література – вчитель – учень (Самостійне вивчення учнями літератури) : посібник для вчителя. Київ : Освіта, 1993. 240 с.
67. Стрельніков В. Ю. Психолого-педагогічні вимоги до проведення краєзнавчої роботи в навчально-виховних закладах. *Антологія краєзнавства Полтавщини* : наук.-метод. посібн. / [за ред. П. І. Матвієнка]. Полтава : ПОІППО, 2002. С. 36–40.
68. Токмань Г. Л. Методика викладання української літератури в старшій школі: екзистенціально-діалогічна концепція : монографія. Київ: Міленіум, 2002. 320 с.
69. Токмань Г.Л. Методика навчання української літератури в середній школі : підручник. Київ : ВЦ «Академія», 2012. 309 с.
70. Тронько П. Т. Краєзнавство у відродженні духовності і культури. Київ: Рідний край, 1994. 99 с.
71. Українська література. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. 10–11 класи (рівень стандарту). URL : <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-dlya-10-11-klasiv> (дата звернення 27.12.2021).
72. Українська Літературна Енциклопедія: в 5 т. / редкол.: І. О. Дзевєрін (відп. ред.) та ін. Київ: Укр. енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1995. Т. 3: К : Наукова думка. 1995. С. 44-45.
73. Уроки літератури рідного краю. *Українська література*. URL : www.ukrlit.net/article/39.htm (дата звернення 21.11.2021).
74. Філоненко І. М. Краєзнавство і туризм / І. М. Філоненко, Ю. М. Філоненко. Ніжин: Вид-во НДУ імені Миколи Гоголя, 2010. 213 с.
75. Форми позакласної роботи з літературного краєзнавства. URL: <https://ua-referat.com> (дата звернення 14.02.2022).

76. Чайка О.В. Підготовка майбутніх учителів-філологів до організації позакласної творчої діяльності учнів загальноосвітніх закладів.: дис. ... канд. пед наук: 13.00.04 / Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д.Ушинського. Одеса, 2018. 333 с.
77. «Читай українською» - програма, яка підтримує місцевих авторів та українську книгу. URL: <https://khm.gov.ua/uk/content/chytay> (дата звернення 15.02.2022).
78. Шолох Н. Т. Використання краєзнавчого матеріалу як засіб формування предметних компетентностей на уроках літератури рідного краю. *Українська мова і література в школі*. 2022. №72. С.35–48.
79. Шуляр В. Уроки літератури рідного краю: технологія підготовки та проведення. *Дивослово*. 2003. №7. С. 34–39.
80. Шуляр В. Теоретико-методичні засади уроків літератури рідного краю. *Українська література в загальноосвітній школі*. 2006. № 7. С. 21–24.
81. Яценко Т. Розвиток теорії та практики навчання літератури в умовах становлення новітньої української школи. URL: <https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:awci8PALQvAJ:https://lib.iitta.gov.ua> (дата звернення 25.05.2022).
82. Яценко Т. Культурологічний підхід у системі сучасної шкільної літературної освіти: аспекти реалізації. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/> (дата звернення 14.11.2021).

